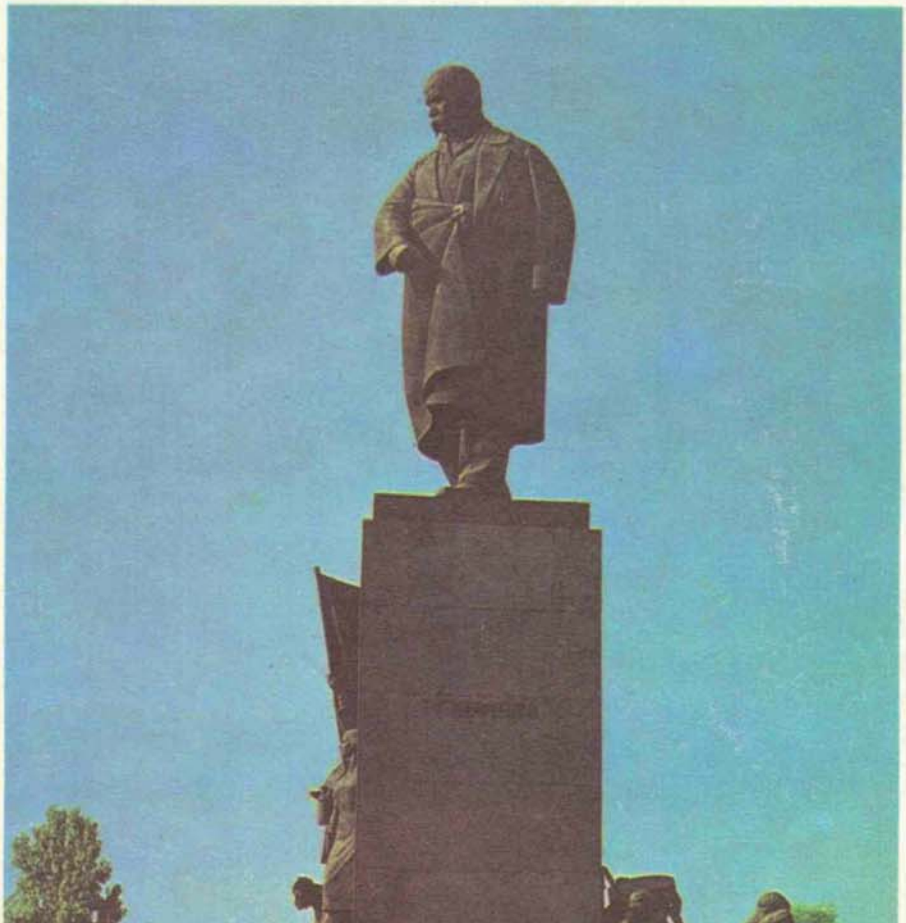
КРАЄЗНАВСТВО

Літопис Українських Краєзнавців

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЖУРНАЛ

1-4

Київ – 1995

КРАЄЗНАВСТВО

Літопис Українських Краєзнавців

Науково-популярний журнал

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Річник VII

Число 1-4 (32-35)

Спеціальний випуск, присвячений 70-річчю Українського комітету краєзнавства, підготовлений творчим колективом Харківської обласної організації ВСК при сприянні й матеріальній підтримці Харківської обласної держадміністрації.

Всеукраїнська спілка краєзнавців

Київ, 1995

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Учасникам та гостям урочистого пленуму, присвяченого 70-річчю Українського комітету краєзнавства

Щиро вітаю невтомних звитяжців — шанувальників і дослідників історико-культурних та природних скарбів Батьківщини з ювілеєм першого в Україні державного центру краєзнавчої роботи.

Український краєзнавчий рух веде свій славетний родовід від легендарних літописців часів могутньої Київської Русі та героїчної доби козаччини, від наукових товариств, комісій, аматорських гуртків, які започаткували ретельне вивчення і дбайливе збереження для прийдешніх поколінь історичних, мистецьких, фольклорно-етнографічних надбань та побутово-господарських традицій рідного народу.

Зоряним часом українського краєзнавства стали 20-ті роки, коли на хвилі національно-визвольного піднесення вдалося органічно поєднати наукові та громадські форми ведення досліджень, утворити єдину дійову організацію, очолювану Українським комітетом краєзнавства, до складу якого увійшли відомі діячі української науки та культури. Знаменно, що в 1927 році побачило світ перше число журналу «Краєзнавство».

Значним поштовхом для розгортання масової краєзнавчої роботи у повоєнний час стало написання й видання за участю тисяч краєзнавців багатотомної «Історії міст і сіл України», яка визначила новий напрям у вітчизняній історіографії.

Завдання розбудови української держави істотно посилюють роль і значення спілки краєзнавців у формуванні національної самосвідомості, відродженні духовності та історичної пам'яті українського народу, збереженні та популяризації безцінних скарбів матеріальної і духовної культури, розвитку музейництва і туристсько-екскурсійної роботи.

Сьогоді нам вкрай необхідно займатися відновленням історичної пам'яті через вивчення минувшини кожного куточка рідної землі, створення вичерпних літописів усіх регіонів, великих і маленьких населених пунктів, підприємств і сільських господарств, висвітлення маловідомих сторінок, пов'язаних з героїчною історією нашого народу, створення Книг Пам'яті земляків, які загинули під час Великої Вітчизняної війни.

Ваша громадська робота за покликом серця заслуговує на державну підтримку.

Бажаю нових творчих набутків у вашій подвижницькій діяльності на благо і процвітання рідного українського народу.

Л.КУЧМА

Хто ми?

СВЯТО ЛІТОПИСЦІВ РІДНОЇ ЗЕМЛІ

Цього літа на декілька днів Харків, як і в 20-ті роки нинішнього століття, набув статусу центру українського краєзнавчого руху. Саме тут, у місті, де 1925 року було проведено Першу Всеукраїнську краєзнавчу конференцію, 28-29 червня 1995-го відбувся урочистий пленум, присвячений пам'ятній даті — 70-річчю Українського комітету краєзнавства.

У вщерть переповненій просторій залі педагогічного університету імені Григорія Сковороди зібралися дослідники історико-культурних і природних скарбів рідного краю з слобожанської столиці, з усіх районів Харківщини, а також члени правління Всеукраїнської спілки краєзнавців з більшості регіонів України.

Заступник голови Харківської обласної ради народних депутатів Валерій Мещеряков оголосив текст вітального листа Президента України Леоніда Кучми учасникам і гостям пленуму та поздоровив присутніх від імені Харківської обласної державної адміністрації й особисто від її глави Олександра Масельського.

З доповіддю на пленумі виступив голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАН України Петро Тронько. Він детально охарактеризував діяльність першого централізованого державного органу сприяння масовому рухові літописців рідної землі, розповів про основні етапи розвитку краєзнавчої роботи в Україні за сім останніх десятиліть, окреслив завдання, які постають перед членами ВСК у сучасних умовах побудови незалежної Української держави.

Голова ревізійної комісії Спілки, доктор історичних наук Євген Скляренко оприлюднив тексти привітань, що надійшли на адресу пленуму, зокрема від Президента Національної академії наук України академіка Бориса Патона, виконувача обов'язків Міністра культури України Миколи Яковини, голови правління Українського фонду культури, народного депутата України, поета-академіка Бориса Олійника.

Заступник голови правління ВСК, кандидат історичних наук Юрій Данилюк за дорученням учасників пленуму зачитав відозву, текст якої було одноголосно ухвалено (подається на стор.93-94).

На пленумі було прийнято рішення про скли-

На світлині — президія урочистого пленуму; виступає Валерій Мещеряков.

кання у І півріччі 1996 року ІІ з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців, а також кооптовано до складу правління ВСК харків'ян Івана Саратова, Сергія Посохова і Валентину Ярошик, одесита Тараса Максим'юка та Валерія Романька з м.Слов'янська Донецької обл.

Великій групі активістів ВСК було вручено посвідчення про присвоєння звання «Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців» та оголошено подяки.

Того ж дня відбулася ювілейна краєзнавча конференція, в якій, окрім дослідників з міст і сіл Харківщини, брали участь представники краєзнавчих осередків з Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Київської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Хмельницької, Черкаської областей та міста Києва.

Учасники урочистого пленуму ознайомилися з організацією краєзнавчої роботи серед учнівської молоді, яку веде Харківська обласна станція юних туристів, з експозиціями виставок літератури «Розвиток краєзнавства в Україні» та творів народних майстрів Слобожанщини; взяли участь у презентації українсько-канадійської книгозбірні в ХДНБ імені В.Короленка, у відкритті пам'ятника на могилі Миколи Хвильового; відвідали Харківський та Пархомівський сільський художні музеї, історико-архітектурну і природну пам'ятку — Наталіївський парк на Краснокутщині; побували на концерті фольклорних колективів Харківщини в Українському культурному центрі.

Роботу урочистого пленуму та інші заходи, присвячені 70-річчю Українського комітету краєзнавства, широко висвітлено засобами масової інформації.

Анатолій СИТНИК,
відповідальний секретар правління ВСК.

У КРАЄЗНАВСТВА Є МАЙБУТНЄ!

З вітального слова голови Харківської обласної державної адміністрації

Те, що для урочистого пленуму обрали наше місто — не випадково. Харків має давні традиції краєзнавчої роботи. Саме тут, ще у 30-40-х роках минулого століття, почалося українське відродження, представлене славними іменами П.П.Гулака-Артемовського, М.І.Костомарова, А.Л.Метлинського, І.І.Срезневського та ін. І пізніше, перш за все завдяки діяльності вчених Харківського університету, вивчення минулого українського народу, його культури не занепало в нашому краї. Навпаки, у працях Д.І.Багалія, М.Ф.Сумцова, Є.К.Редіна та ін. воно піднялося на новий більш високий рівень. У 1920-х роках краєзнавство стало без перебільшень всенародним рухом; у Харкові пройшла І Всеукраїнська краєзнавча конференція. Не все здійснилося з того, що було накреслено, в тому числі й у далекому тепер від нас 1925-му, по-різному (інколи трагічно) склалася доля краєзнавців, але, не зважаючи ні на які перешкоди, у суспільстві знаходилися люди, що продовжували шукати відповіді на питання: хто ми, звідки, коли оселилися на цій території наші предки, як вони жили і працювали, захищали рідну землю від загарбників? Відповіді на ці питання лежать у лоні краєзнавства.

На сьогоднішній день у Харківській області діє ряд музеїв, більшість з яких працює на державних засадах, деякі з них одержали статус народних, активно діють краєзнавчі гуртки і клуби. Особливо приємно бачити, що дух краєзнавства дедалі більше проникає до школи й у вузи, серед ентузіастів-краєзнавців чимало молодих людей, а це значить, що у краєзнавства є майбутнє!

Олександр МАСЕЛЬСЬКИЙ.

70-річчя Українського комітету краєзнавства*

В умовах національного та культурного відродження, ствердження української державності виняткова роль належить краєзнавству, яке виконує важливі науково-пізнавальні та виховні функції, значною мірою сприяє формуванню національної самосвідомості народу.

Українське краєзнавство має глибоке коріння, його давні традиції започатковані ще за часів Київської Русі легендарними літописцями. Чимало грунтовних описів рідної землі з'явилося в славетний період козаччини. Вагомий і безцінний внесок у розвиток краєзнавства зробили визначні майстри художнього слова та провідні вчені минулого.

Своєрідний злет краєзнавства відбувається в 20-х роках нинішнього століття. На хвилі українського національного піднесення в багатьох містах і селах було створено дійові осередки дослідників історико-культурних і природних скарбів рідного краю. А перший серед них виник узимку 1923 року в тодішній українській столиці — Харкові за ініціативою професора Інституту народної освіти Дмитра Зеленіна. На зборах дослідників рідного краю було засновано Харківське бюро комісії з краєзнавства при Всеукраїнській академії наук, яка дістала назву Слобожанської комісії краєзнавства, та прийнято ухвалу про організаційне об'єднання всіх українських краєзнавців.

Після певної підготовчої роботи саме у Харкові 28-31 травня 1925 року у приміщенні Ветеринарного інституту на вулиці Сумській, 37, де нині міститься Будинок дитячої творчості, відбулася Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція, на яку зібралося 75 делегатів — представників 22 місцевих осередків з усіх регіонів України.

Після зачитання привітань від наукових і культурно-освітніх установ з основною доповіддю виступив секретар Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Опанас Буценко. В ній було зазначено, що *«краєзнавство — це одне з найважливіших завдань відродити наше господарство, яке може відбутися лише при новому й точному облікові природних багатств і всіх продукційних сил країни»*. Певною мірою це визначення набуває актуальності і в наш час, у сьогоденній економічній ситуації.

Широку дискусію викликала тоді інформація Лазаріса про сучасний стан краєзнавства. Поряд з визначенням основних шляхів діяльності, а саме: *«вростати в широкі кола робітничо-селянських мас, найщільніше зв'язуватись з краєзнавцями на місцях, зробити краєзнавство цілим рухом»*, він закликав фактично відмовитися від усієї спадщини старих краєзнавців — дослідувачів та вчених. Проти таких хибних вимог рішуче виступили академік Дмитро Багалій, професори Матвій Яворський, Олександр Яната, Микола Шарлемань.

Про значний розвиток краєзнавства на місцях інформували делегати з Києва, Чернігова, Полтави, Запоріжжя, Волині, Донеччини. Особливо цікава була доповідь патріарха українського краєзнавства Дмитра Яворницького, який розповів про грунтовне дослідження історії Катеринославщини, дбайливе збереження реліквій Запорізької Січі.

Про означення самих понять «край», «краєзнавство» та про методи дослідчої роботи вичерпно говорили делегати Криворотченко, Ковалівський, а Шатунова та Білецька зупинилися конкретно на краєзнавчій роботі у сільській місцевості.

Конференція закінчилася обранням Українського комітету краєзнавства при Головнауці, який складали постійно діючий орган з 15 осіб (Яворський, Багалій, Яната, Криворотченко, Пилипенко, Немоловський та інші) і Пленум з 42 представників окружних бюр краєзнавства та зацікавлених державних і громадських організацій.

У жовтні 1926 р. Президія Укрнауки затвердила новий склад Комітету, ввівши до нього заступника голови Левицького, професорів Волобуєва, Гериновича, Дубняка, Ковалівського, Рудницького та ін. Діяльність Українського комітету краєзнавства — першого централізованого державного органу в Україні, який мав на меті методично і практично підтримувати масовий рух дослідників рідного краю, — дозволяє сьогодні характеризувати 20-ті роки як зоряний час українського краєзнавства. Посудіть самі, якщо на початку його роботи існувало лише 5 товариств і 11 гуртків у 5 округах України, то на 1 січня 1929 року вже діяло 51 товариство і 658 гуртків у 32 округах. Значною мірою цьому

* *З доповіді, виголошеної на урочистому пленумі в Харкові.*

організаційному зростові сприяв випуск щомісячного періодічного видання Комітету — журналу «Краєзнавство», перше число якого побачило світ 1927 року в Харкові. Редакція очолюваного Криворотченком часопису, як і сам Комітет, знаходилася у Шпитальному провулку, 5. На нашу думку, варто було б встановити пам'ятні знаки на будинках, де відбувалася Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція і містився Український комітет краєзнавства.

Та з початку 30-х років, у жорстоких умовах культу особи, демократичне за своїм характером, формами і методами роботи краєзнавство вже ніяк не вписувалось у структури командно-адміністративної системи. Саме тому, звинувачені в ідеалізації патріархальщини, зв'язку з міфічними контрреволюційними організаціями краєзнавчі осередки були розпущені, журнал закрито, а найактивніші діячі, звинувачені в українському буржуазному націоналізмі, стали жертвами тоталітарного режиму. Матвія Яворського, Степана Рудницького та Бориса Пилипенка було засуджено до розстрілу особливою трійкою НКВС Ленінградської області 1937 року; Олександр Яната помер 1938 року в бухті Нагаєво Далекосхідного краю: після п'яти років перебування у північних таборах на поселення до туркменського міста Чарджоу було відправлено Михайла Криворотченка — про подальшу його долю відомостей нема; на Далекому Сході зник і основний доповідач Першої Всеукраїнської конференції краєзнавців Опанас Буценко. Нехай же світлою пам'яттю їм та іншим безвинно загиблим і скривдженим стане наша наполеглива праця щодо відродження багатовікових традицій українського народу.

Проблеми краєзнавства стали в республіці на порядку денному після перемоги над фашизмом, в кінці 40-х — початку 50-х років. У цей час в Україні почали відроджуватися місцеві краєзнавчі осередки.

Якісно новий етап у розвитку краєзнавства, його наукових, громадських і шкільних форм пов'язаний з підготовкою в 60-70-х роках багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», яка й досі не має аналогів у світі. У підсумку спільної зацікавленої діяльності науковців, працівників культури, вчителів, краєзнавців-аматорів — усього понад сто тисяч літописців-дослідників рідного краю — було підготовлено і видано 26 томів фундаментальної унікальної наукової праці, яка започаткувала новий напрям вітчизняної історіографії. Завдяки написанню «Історії міст і сіл» уперше всі міста, містечка й численні села України отримали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку.

Як безпосередньо причетний до цієї роботи, хочу відзначити, що вона стала можливою лише після підготовки як зразка для інших регіо-

Тут, у будинку колишнього Ветеринарного інституту (архіт. М.Львов), відбулася І Всеукраїнська краєзнавча конференція.

нів тому «Харківська область». Велику частку душі приклали тоді працівники редакційної колегії тому, вчені, краєзнавці під керівництвом М.Сіроштана. Макет того першого в Україні харківського тому експонувався в Монреалі на ЕКСПО-67.

Координації краєзнавчих досліджень значною мірою сприяло проведення протягом 80-х років чотирьох всеукраїнських наукових конференцій — у Полтаві, Вінниці, Чернігові й Миколаєві, І Всесоюзної конференції з історичного краєзнавства, яка відбулася в Полтаві. На основі їх практичних рекомендацій були розроблені комплексні плани краєзнавчих досліджень. Для їх реалізації потрібно було об'єднати всі краєзнавчі сили України. Наукова громадськість і краєзнавчий актив постійно наголошували на необхідності утворення загальноукраїнського органу, який би охоплював усі напрями краєзнавства — природно-географічне, історичне, культурне, — згуртував би навколо себе і науковців, і краєзнавців-аматорів.

27 березня 1990 року в Києві відбувся І Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців, затвердив її статут, обрав керівні органи. Наша Спілка, яка в установленому порядку, згідно з законодавством, була зареєстрована Міністерством юстиції України, є благодійною за характером своєї діяльності творчою громадською організацією, що об'єднує активних учасників краєзнавчого руху України, які ведуть цілеспрямовану дослідницьку, наукову і культурно-просвітницьку роботу з краєзнавства. **Основне місце в її діяльності — виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею, шанобливе ставлення до скарбів рідної природи й культури.**

Протягом 1990-1995 рр. за ініціативою і при безпосередній участі членів Спілки здійснено цілий ряд масштабних заходів. Насамперед, 1991 року проведено в м.Кам'янці-Подільському V Всеукраїнську наукову конференцію *«Розвиток українського краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України»*, а 1993 року в м.Луцьку відбулася VI Всеукраїнська конференція *«Історичне краєзнавство у відродженні духовності, культури, багатовікових національних традицій України»*, засновано Всеукраїнську краєзнавчу премію імені Дмитра Яворницького, встановлено звання «Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців», започатковано довгострокову програму «Пам'ять втрачених сіл», випущено у світ грунтовний збірник «Репресоване краєзнавство», через півстоліття відновлено журнал «Краєзнавство», виявлено ініціативу щодо створення науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та випуску журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ».

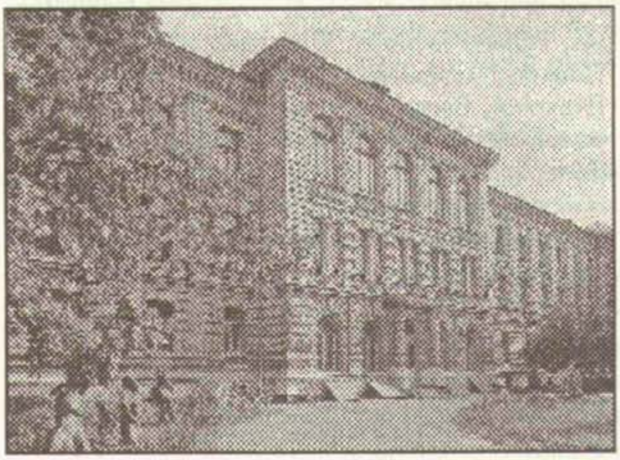
Сьогодні, відзначаючи ювілейну дату — 70-річчя Українського комітету краєзнавства, ми зобов'язані сконцентрувати увагу на невирішених питаннях, на тих основних завданнях, які повинна виконувати в найближчий час Всеукраїнська спілка краєзнавців.

Приємно усвідомлювати, що в незалежній Україні самовіддана праця дослідників рідного краю знаходить належну оцінку. Так, 15 липня 1993 р. Президент України видав Указ «Про присвоєння почесних звань України активним учасникам краєзнавчого руху». Званням «Заслужений діяч науки і техніки України» відзначено голову Полтавського обласного товариства краєзнавців В.Лобурця, званням «Заслужений працівник культури України» удостоєно 21 дослідника, «Заслуженими вчителями України» стали 8, а «Заслуженими працівниками народної освіти України» — 12 педагогів-краєзнавців, четверо отримали звання «Заслужений журналіст України».

Сьогодні, в час розбудови незалежної Української держави, ми повинні замислитись над тим, як повніше використати виховний потенціал краєзнавства України для відродження історичної пам'яті і виховання національної гідності народу.

Наше покликання — широко розгорнути популяризацію краєзнавства, відродження його кращих традицій, систематично організовувати проведення наукових конференцій, лекцій, дискусій, семінарів, виставок, громадського обговорення проблем краєзнавства, активізувати участь у проведенні туристсько-екскурсійної роботи по рідному краю, здійснювати благодійні заходи, спрямовані на піднесення краєзнавчого руху.

Великої дбайливої уваги сьогодні потребують краєзнавчі музеї, особливо на громадських

У цьому будинку наприкінці 20-х років діяли Український комітет краєзнавства та редакція журналу «Краєзнавство». Тепер тут міститься експозиція Музею природи Харківського держуніверситету.

засадах, що визнані своєрідними народними кафедрами краєзнавства. Життя нагально вимагає від нас, учених-істориків, допомогти краєзнавчим музеям, як державним, так і громадським, визначити нові національно-патріотичні наукові концепції, які б послужили основою постійних експозицій в музеях про правдиву історію нашого народу, сприяли б усуненню її «чорних» та «білих» плям і перекручень, спрямували збиральницьку роботу.

Цілком зрозуміло, щоб вирішувати складні й багатопланові завдання щодо розвитку краєзнавчого руху в умовах розбудови незалежної Української держави, необхідно мати дійові осередки Спілки як у центрі, так і на місцях. такими осередками, на наш погляд, повинні стати обласні, міські, районні організації Всеукраїнської спілки краєзнавців. Такі осередки створено, зокрема, в Канівському районі Черкаської області, Слов'янському та Красногвардійському районах на Донеччині, Дунаєвецькому районі Хмельницької області, Острозькому та Радивилівському на Рівненщині, Лубенському Полтавської області та ряді інших. Сподіваємось, що вже найближчим часом краєзнавчі організації будуть створені в усіх містах і районах і розпочнуть свою роботу, до їх членів будуть залучені нові сотні й тисячі ентузіастів вивчення рідного краю.

Хочу підкреслити, що сам процес створення організацій нашої Спілки, її становлення має сприяти всемірному розгортанню краєзнавчого руху, піднесенню авторитету нашої Спілки, відновленню про неї доброї слави серед громадян України.

Виступаючи на шпальтах журналу, присвяченого Харківщині, я не можу обійти увагою той величезний досвід краєзнавчої роботи, який нагромаджено у Слобожанському краї. Тут успішно працюють сотні дослідників. Добрих слів заслуговує самовіддана громадська робота Івана Саратова, Валентини Ярошик, Юрія Ранюка, Сергія Куделка, Сергія Посохова, Миколи Коржа, Галини Гуриної, Олександра Лейбфрейда, Галини Кашириної, Тетяни Шерстюк, Олени Радкової, Вікторії Резникової, Тетяни Тихомирової, Валентини Аветчиної, Кіма Балабухи, Валерія Берліна, Віктора Воробйова, Бориса Зайцева, Віктора Колодяжного, Олекси Марченка, Віктора Євдокимова, Ганни Єрофеєвої, Олександра Комова, Михайла Красикова, Володимира Міхеєва, Євлалії Ніценко, Ніни Полях, Валентини Ракитянської, Валентини Редіної, Костянтина Романова, Владислава Божка, Миколи Бєляєва, Ольги Будецької, Анатолія Цевби та багатьох інших ентузіастів.

Мозковим центром краєзнавчої роботи в області став відділ україніки Державної наукової бібліотеки ім.В.Короленка, заслужено відзначений премією Всеукраїнської спілки краєзнавців, що носить ім'я уродженця Харківщини академіка Дмитра Яворницького. Великою популярністю користуються у шанувальників рідної землі підготовлені краєзнавчим активом книги про Харків, Ізюм, Богодухів, Краснокутськ, Куп'янськ, Мерефу, Вовчанськ, Валки, Бабаї, Південне, Старий Мерчик, Чугуїв, Московський, Харківський та Богодухівський райони.

Все це засвідчує, що традиції, започатковані 70 років тому Українським комітетом краєзнавства, гідно продовжуються на Харківщині у наш час. В майбутньому слід вирішити питання про перевидання харківського тому «Історії міст і сіл», започаткувати видання регіональних Наукових записок з краєзнавства тощо.

Сьогодні, святкуючи ювілей першої державної інституції в Україні з питань краєзнавства, ми усвідомлюємо, що подальший розвиток українського краєзнавчого руху, усіх його форм — і наукових, і громадських, і шкільних — можливий лише при практичному сприянні держави. Ми розраховуємо, що Українська незалежна держава підтримає наші громадські зусилля і створить централізований орган на зразок Українського комітету краєзнавства. За таких умов добре ім'я краєзнавця — невтомного дослідника рідного краю — буде оточене належною увагою і звучатиме гідно.

Шлях, пройдений краєзнавством за сім десятиріч, як і шлях українського народу, був нелегким. Відзначаючи ювілей Українського комітету краєзнавства, ми віддаємо данину високої подяки і любові всім подвижникам і дослідникам рідного краю, які загинули за волю України, за наше вільне, обнадійливе й неодмінно краще майбутнє.

В наші дні, коли відроджується суверенна Українська держава, разом з нею відроджується і набирає сили наша Спілка. Ми пишаємося з того, що саме ми, сучасні краєзнавці, є законними спадкоємцями всього того доброго і чесного, що було створено нашими попередниками за минулі тяжкі роки. Будьмо ж і надалі гідними продовжувачами славних традицій українського краєзнавства.

Петро ТРОНЬКО,
голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАН України.

КРАЄЗНАВЧА БІБЛІОГРАФІЯ ХАРКІВЩИНИ

Українське відродження посилило наукове вивчення фольклору, мови, побуту людності окремих місцевостей, активізувало збирання пам'яток української культури, благотворно позначилось на кількості та якості видань національної літератури, матеріалів про край і на розвитку краєзнавчої бібліографії. зародження якої почалось ще у другій половині XIX століття.

Вивчення краєзнавчої бібліографічної діяльності в Харкові до 1917 р. свідчить про те, що на той час у нашому краї вже склалася система краєзнавчих посібників: це покажчики місцевих видань, покажчики змісту місцевої періодики, галузеві та тематичні посібники, бібліографічні, тематичні та універсальні покажчики та посібники каталожної бібліографії.

Значний внесок у становлення і розвиток цієї системи зробили наукові товариства при університеті (товариство випробувачів природи, історико-філологічне та ін.), губернський статистичний комітет, редакції місцевих періодичних видань (особливо «Харьковских губернских ведомостей»), а також вчені, дослідники краю: Д.Багалій, О.Устинов, М.Сумцов, І.Срезневський, О.Борисяк та ін.

До 90-х років бібліотеки відігравали невелику роль у складанні бібліографічних посібників. Бібліографічна інформація про край друкувалася здебільшого на сторінках довідкових видань (таких, як «Харьковский календарь» та літературно-науковий додаток до нього «Харьковский сборник»), а також журналів, газет (у вигляді бібліографічних нарисів та списків, оглядів, пристаттєвих списків літератури).

З другої половини XIX до початку XX ст. було підготовлено й видано понад 50 краєзнавчих бібліографічних посібників, серед яких 19 покажчиків місцевих видань та змісту харківської періодики, 3 універсальні посібники, 18 тематичних і галузевих (економіка, сільське господарство, історія, природа) та бібліографічні видання.

1859 року помічник попечителя Харківського навчального округу К.Фойгт підготував покажчик *«Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете до 1859 г.»*. Автор зібрав видання університету за 50 років. Незважаючи на припущені помилки і пропуски, ця праця була початком ретроспективної бібліографії місцевих видань.

Через 20 років помічник бібліотекаря університетської бібліотеки Г.Чириков склав *«Указатель книг и брошюр, напечатанных в Харькове с 1805 по 1879 гг.»*. Покажчик відобразив друковану продукцію більш ніж за 70 років і ставив собі за мету допомогти всім бажаючим вивчати історію Слобідської України та Харківського університету. За високою оцінкою і рекомендацією відомого бібліографа Г.Геннаді його було надруковано 1890 року в 4-му випуску «Харьковского сборника».

Починаючи з 60-х років минулого століття набуло широкого розвитку бібліографування матеріалів із місцевих періодичних видань. У

цей період були підготовлені покажчики змісту таких журналів, як «Духовний вестник» (1862-1867), «Вера и разум» (1884-1893), «Харьковский медицинский журнал» (1906-1911) та ін., праць і записок різних наукових товариств: «Трудов общества наук» (1812-1829), «Сообщений Математического общества при Харьковском университете» (1879-1887), «Сборника Харьковского историко-филологического общества» та ін. Усього випущено десь близько 20 посібників цього типу окремими виданнями, додатками до наукових статей про діяльність того чи іншого товариства, списками літератури. Наприклад, у такому виданні як «Сборник Харьковского историко-филологического общества» т.XIV (Х., 1905) вміщено статтю Є.Редіна *«Ученая деятельность историко-филологического общества при Харьковском университете за первые 25 лет его существования»*, додатком до якої був *«Список исследований и материалов, которые вошли в «Сборник»*.

До 1917 р. в Харкові було підготовлено лише один універсальний покажчик «Литература о Харьковской губернии», виданий харківським губстаткомітетом 1887 року, де в хронологічному порядку зафіксовано 1743 назви за 1705-1881 рр. Складач посібника І.Устинов приїхав до Харкова 1868 року на запрошення університету з метою викладання стенографії. З 1873 по 1879 р. він редагує неофіційну частину газети «Харьковские губернские ведомости». Саме в ці роки на сторінках газети постійно публікуються матеріали краєзнавчого характеру. Під рубрикою «Харьковская старина» І.Устинов друкує свої дослідження з історії краю, знайомить читачів з літературою про Харків. У цей час у газеті з'являються два нові розділи — «Местная библиография» і «Периодика о Харьковской губернии».

Над виданням «Литература о Харьковской губернии» І.Устинов працював 10 років, використовуючи фонди бібліотек Харкова та Публічної бібліотеки Санкт-Петербурга. Покажчик об'єднав у собі дослідження, матеріали та джерела з історії, археології, географії, етнографії та статистики Харківщини. Упорядник розкрив зміст усіх періодичних видань, що друкувалися в Харкові з 1812 р. і були присвячені нашому краю. Більш повно розписана ним газета «Харьковские губернские ведомости» (1838-1880). За допомогою анотацій висвітлено зміст багатьох видань про Харківську губернію, які сьогодні стали бібліографічним раритетом. Покажчик також містить у собі відомості про торговельні обороти харківських ярмарків, про місцеві періодичні видання. До посібника додано довідковий апарат: іменний та предметний покажчики.

Видання І. Устинова мало широкий відгук у пресі. Академік Д.Багалій використав його у своїй науковій роботі, назвавши *«корисним внеском в обласну бібліографічну літературу»*, і висловив бажання, аби подібні праці з'являлись і в інших місцях України.

Слід підкреслити, що цей покажчик — перше подібне видання не лише в Харкові, а і в усій Україні та одне з кращих у дореволюційній краєзнавчій бібліографії.

Галузева й тематична бібліографії були презентовані в нашому краї бібліографічними оглядами літератури з питань економіки, природи та ін. Заслуговує на увагу також бібліографічний нарис Д.Багалія з історії Слобожанщини *«Сочинения, материалы, статьи и записки, относящиеся к истории Харьковской губернии (бывшей Слободской Украине)»* (1-2 вип.), що охоплюють період з 1880 по 1890 рр. Тут подано рецензії на 76 книжок. Ця праця відзначається старанністю добору матеріалу і глибинним його аналізом.

Поява персональних та бібліографічних посібників, присвячених уродженцям Харківщини, припадає на 80-ті роки XIX ст. Перші спроби створення такого роду посібників були розпочаті секретарем губстаткомітету П.Єфименком та його дружиною — відомим істориком О.Єфименко. Ними було зібрано матеріали до персоналій відомих вчених, літераторів, художників, таких як І.Рєпін, І.Срезневський, Г.Данилевський, Г.Квітка-Основ'яненко. Цей бібліографічний словник було надруковано спочатку на сторінках «Харьковского календаря», а потім «Харьковского сборника».

У 90-х роках за ініціативою Д.Багалія було розпочато збирання матеріалу для бібліографічного словника професорів та викладачів Харківського університету.

Значний внесок у розвиток краєзнавчої бібліографії зробила Харківська Громадська бібліотека (тепер Харківська державна наукова бібліотека ім.В.Короленка). Дореволюційний період діяльності ХГБ відзначається, насамперед, формуванням фонду української літератури місцевих видань, його популяризацією, відображенням фондів у посібниках каталожної бібліографії. Першою бібліографічною працею бібліотеки були друковані «Каталоги» ХГБ, видані у 1890-1917 рр., в «Местном отделе» яких подавалися відомості про край.

Слід зазначити, що в ті роки небагато біб-

ліотек мали друковані каталоги, у яких було відображено краєзнавчі матеріали. Відомий український бібліогрф І.Корнейчик зазначав, що в зв'язку з поширенням краєзнавства значно зросли краєзнавчі фонди багатьох бібліотек і виникла потреба в більш широкому та докладному відображенні краєзнавчої літератури в каталогах. Особливо значні були «Местные отделы» друкованих каталогів Харківської та Херсонської громадських бібліотек.

У дореволюційний період з'явилося кілька видань друкованих каталогів ХГБ, з яких для нас особливо цікаві 4 томи, що вийшли послідовно у 1897, 1901, 1908 та 1913 рр. і мають «Местный отдел». У цей розділ каталогів складачі включили 3021 назву про край.

Книги, що надійшли до бібліотеки з 1 квітня 1915 по 1 квітня 1917 р., відображено також у «Бюллетене общественной библиотеки», який видавався окремими випусками і теж мав «Местный отдел». У 3-5 випусках (складач Н.Плеський) відділ мав назву «Харьковщина». Усього в названих каталогах та «Бюллетенях» «Местный отдел» налічував 4550 назв, але це не повний перелік усіх книжок про край, що є в наявності ХГБ, деякі з них знайшли своє відображення в інших розділах: природознавство, історія тощо. На жаль, на 5-му випуску видання каталогів припинилося.

Вивчення друкованих каталогів ХГБ показало, що бібліотека на початок XX ст. володіла чималою кількістю творів українських письменників із числа тих, що їх зараз вважають класиками, а також книжок з історії, етнографії та географії України. Незважаючи на жорстокі репресії царизму у відношенні до української культури та книги, у фонді бібліотеки були зібрані мало не всі значні видання творів українських письменників того часу.

1906 року в ХГБ за пропозицією харківських вчених Д.Багалія, М.Сумцова та ін. було відкрито український відділ, якому в 1911 році було присвоєно ім'я Т.Шевченка у зв'язку з 50-річчям з дня смерті великого Кобзаря. Слід зазначити, що в жодній з громадських бібліотек країни аналогічного відділу не існувало. В його завдання входило не лише зібрання творів українською мовою, іншими мовами з питань етнографії, географії, економічного стану України, зокрема Харківщини, але й бібліографування цих матеріалів, особливо статей з періодичних видань.

Якщо мати на увазі, що на цей час у фонд українського відділу почали надходити майже всі найголовніші українські періодичні видання: газети «Діло», «Рада», журнали «Літературно-науковий вісник», «Українське життя», «Записки літературно-наукового товариства ім.Шевченка» та ін., то завдання розкриття цього фонду було найактуальніше для читача.

Бібліографічна діяльність відділу була досить різнобічною. Це — підготовка списків літератури, оглядів, а найголовніше — видання 1912 року друкованого каталогу українських книжок, який містить відомості про 3000 їх назв. Це був майже єдиний, виданий до 1917 р., бібліографічний посібник українською мовою, присвячений українській книзі.

Після 1917 р. краєзнавство в Україні набирає масового характеру, розширюється коло установ, які ним займаються. 1923 року створюється комісія з краєзнавства Харкова та Слобожанщини. Для керівництва краєзнавчими організаціями 1925 року було засновано Всеукраїнський комітет, який мав свій друкований орган — журнал «Краєзнавство» (1927-1930 рр.), на шпальтах якого висвітлювалася краєзнавча робота не лише великих центрів, а й окремих місцевостей і навіть гуртків. Усе це, безперечно, сприяло розвиткові громадського і державного краєзнавства.

Починаючи з 20-х років, створенню посібиків із краєзнавчої бібліографії надається елика увага з боку української громадськості, державних та наукових установ — комісій краєзнавчих наукових товариств, музеїв, архівів, бібліотек. У цей період у Харкові продовжує розвиватися тематична та галузева бібліографія. З 30 бібліографічних краєзнавчих посібників, які були видані, 14 — присвячені природі. До речі, всі вони видані як пристаттєві списки або як журнальна бібліографія. Складачами цих посібників та списків були, як правило, відомі вчені, викладачі університету.

Підготовці краєзнавчої бібліографії приділяють увагу й музеї. Так, протягом 1925-1928 рр. у «Бюлетені музею Слобідської України ім.Г.Сковороди» було зібрано 57 робіт за 1902-1927 рр.

Свій внесок у розвиток краєзнавчої бібліографії роблять вчені, зокрема академік Д.Багалій. 1919 року в київських «Записках історико-філологічних відділів УАН» було надруковано його бібліографічну роботу, присвячену видатному вченому-історику О.Єфименко (оцінка її наукових праць). Там же було надруковано й бібліографію праць самого Д.Багалія. Позитивно на роботу великих наукових бібліотек у галузі краєзнавства вплинули рішення І Всеукраїнської наради

працівників книги (Харків, листопад 1923 р.) та конференції наукових бібліотек УСРР (Київ, грудень 1925 р.), виступи в пресі видатних бібліотекознавців, працівників значних наукових бібліотек, зокрема Ю.Меженка, М.Годкевича, К.Рубінського та ін.

Що стосується Харківської державної наукової бібліотеки. то вона продовжувала бібліографічну діяльність. Перші відомості з бібліографування матеріалів про край, які здійснила бібліотека, відносяться до 1928 р. В журналі «Бібліографічні вісті» (№1) у статті *«Матеріали до реформи бібліотечної справи на Україні»* містяться відомості про роботу ХДНБ ім.В.Короленка зі складання покажчика літератури *«До вивчення Харківщини з 1887 р. й до наших днів»*. На жаль, цього покажчика видано не було, а картковий репертуар загинув, певно, у роки війни.

У 1936 р. бібліотечне управління НКО УРСР розробило «Зведений план бібліографічної роботи бібліотечних та бібліографічних установ НКО та бібліотек АН», в якому окремим розділом виділено краєзнавство. За цим планом ХДНБ повинна була підготувати покажчик літератури «Харків за 20 років» та картотеку «Харківська преса доби громадянської війни», але, як і в першому випадку, видання не побачили світу.

У зв'язку з цим доречно відзначити, що, незважаючи на підвищену цікавість до краєзнавства, чимало цінних та потрібних, на наш погляд, видань спіткала та ж доля. В дореволюційний період не вийшла праця А.Федоровського «Библиография по археологии и этнографии Харьковской губернии. 1881-1904 гг.»; після 1917 р. є відомості про роботу бібліотеки харківського Музею Слобідської України ім.Г.Сковороди щодо збору краєзнавчих матеріалів про Слобідську Україну (журнал «Бібліотекознавство та бібліографія», 1927, №1); Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури в добірці матеріалів з літератури про Харківщину та ін. Але самих праць харків'яни так і не дочекалися.

Першим краєзнавчим виданням, що побачило світ після 1917 р., була бібліографічна пам'ятка українською мовою «Наш Харків», видана ХДНБ 1948 року. Значне досягнення в бібліографічній діяльності бібліотеки — видання карткового репертуару краєзнавчого каталогу за 1943-1959 рр. «Соціалістична Харківщина» (складачі Т.Берцук та Л.Ліненко). Покажчик включає найцікавіші матеріали про розвиток нашого краю за означені роки і є й сьогодні цінним посібником у довідково-бібліографічному обслуговуванні читачів.

Продовжуючи традиції минулих років зі створення краєзнавчих посібників, ХДНБ працює над розкриттям місцевих періодичних видань, створенням тематичних ретроспективних покажчиків («Театральний Харків», «Історія Слобідської України», «Топоніміка Харківщини»), персональної бібліогрфії в серії «Повернені імена» (Падалка, Курбас, Йогансен, Куліш, Хвильовий та ін.).

Зараз перед колективом бібліотеки постає велике завдання, пов'язане з участю у створенні репертуару української книги, в першу чергу шляхом ретельного розкриття унікальних фондів нашої бібліотеки.

Валентина ЯРОШИК,
завідувачка відділу україніки ХДНБ ім.В.Короленка.

Рядки з привітань

Українського фонду культури

Український фонд культури, його численні активісти і симпатики щиро вітають невтомних подвижників-пошукачів і дослідників історико-культурних і природних надбань нашої Батьківщини з 70-літнім ювілеєм першого в Україні державного центру краєзнавчої роботи.

Тішимось з того, що свого часу Фонду довелося бути причетним до відродження сучасної краєзнавчої структури — Всеукраїнської спілки краєзнавців і до нинішнього дня спільно працювати на благо суверенної України.

Голова правління УФК, народний депутат України, академік НАНУ, поет

Борис ОЛІЙНИК.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ НАУКИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Протягом останнього часу зросла кількість краєзнавчих досліджень, які викликають значний інтерес у суспільстві. Повсюдно відбуваються краєзнавчі науково-теоретичні та науково-практичні конференції. Лише в Харкові на початку 90-х років їх було проведено з десяток, зокрема, конференцію, присвячену 90-річчю XII Археологічного з'їзду та Сковородинівські читання (у держуніверситеті), Багаліївські читання (у педагогічному університеті), а також конференції в Інституті мистецтв, Інституті культури, Історичному музеї тощо. Краєзнавчі матеріали посідають чільні місця на шпальтах альманахів, газет і часописів розмаїтої наукової та політичної спрямованості. Активізувалася робота краєзнавчих гуртків, секцій, пошукових загонів та масових громадських об'днань (Всеукраїнська спілка краєзнавців, товариства «Просвіта», «Меморіал» тощо).

Зрештою, цей виплеск інтересу типовий. Схожу ситуацію можна було спостерігати й раніше, наприклад, у 20-х роках нинішнього століття. Серед характерних причин можна виокремити такі: передусім криза панівної парадигми історичного знання, що викликає сум'яття у головах учених, а також бажання поринути у фактографію, щоб не торкатися складних методологічних питань.

Зверненню до краєзнавчої тематики сприяло й впровадження до наукового обігу нових джерел, насамперед на регіональному рівні, і, як наслідок, намагання скористатися цією інформацією. Не можна відкинути й впливу суспільно-політичної ситуації, для якої зростання інтересу до історії недавнього й далекого минулого є характерною рисою. Краєзнавці почали ретельно вивчати долі соціальних станів, що зникли з історичної арени протягом 10-30 років XX ст., жертв голодомору та більшовицьких репресій, поступово стираючи «білі плями» заборонених та напівзаборонених раніше тем.

Разом з тим слід зауважити, що подібний «історичний бум» мав місце і на Заході. Чимало дослідників поринуло у так звану «історію повсякденності». Й хоча ніхто з її адептів чи критиків не спромігся сформулювати для цього напряму стислого і вичерпного визначення, предмет уваги досить чітко вимальовався — буденне життя звичайних людей, переміни в їхньому бутті й зміни в них самих, що відбуваються разом з часом і всередині часових відтинків*. Не можна стверджувати, що історія соціальних відносин, побуту тощо не вивчалася раніше, як у нас, так і за кордоном. Такі дослідження, безумовно, велися. Однак важливим є той новий акцент, який стали робити у своїх працях їх автори. Якщо раніше соціальна історія передбачала вивчення більш-менш значних груп людності, в основі виокремлення яких був соціально-економічний (майновий, професійний тощо) критерій, то нині це, як правило, суцільний соціальний зріз, що обіймає представників різних прошарків. Змінилось і розуміння «побутової історії». Вона утворює підгрунтя для висвітлення масових уявлень, проникнення до світу ідей, переживань, спрямувань, життєвих цінностей «безмовної більшості». Такий погляд на предмет дослідження дозволив почасти уникнути протистояння «історичного» та «логічного», коли життя завжди виявляється щедрішим від усіх і усіляких схем. Принаймні, «нова соціальна історія» зуміла створити доволі міцні підвалини для ідеї закономірності, демонструючи прояви об'ктивного у суб'єктивному боці історії.

У реальній практиці зазначена орієнтація виявляється у вивченні невеликих спільнот: парафії, села, родини, провінційного містечка, міського кварталу, вулиці, будинку, їдальні, пивної як місця громадських зібрань і звичайного вечірнього проводження часу тощо. По суті, це не що інше, як краєзнавчі дослідження, що здійснюються на новому методологічному рівні. Таку тенденцію слід враховувати і нашим історикам-краєзнавцям, які повинні по-новому сприйняти думки Миколи Гоголя з приводу того, що всі прояви історії — люди, події — мають бути обов'язково живими і

* *Див. С.В.Оболенская. «История повседневности» в современной историографии ФРГ // Одиссей. – М. – 1990. – С.184.*

немовби знаходитися перед очима слухачів або читачів, щоб народ з усіма своїми звичками і впливом на світ відображувався яскраво, у точнісінько такому вигляді й убранні, в якому він був за минулих часів. Вже наразі показати людей, що змінюються, і передусім зміни їх духовного світу, визначити джерела цих перемін.

«Історія повсякденності» гостро порушила питання розширення кола джерел, які б могли висвітлити «зсередини» життя соціальних низів, їхні смаки, уподобання, родинні стосунки, сприйняття подій, що відбуваються в країні, тощо.

Чільне місце у вивченні недавнього минулого за кордоном посідають опити, анкетуваня. Під час цієї роботи фактично утворюються нові джерела інформації. Такі дії викликали масовий інтерес громадян, які охоче ділилися не лише своїми спогадами, а й надавали документи, світлини, листи. В свою чергу, вони самі зацікавлювалися подіями своєї молодості, що відбувалися в їхній країні і в цілому світі, усвідомлюючи пройдений шлях, розмірковували про майбутнє.

Однією з складових цього процесу є загальна музеєфікація, коли своєрідними музеями стають не лише навчальні та наукові заклади, підприємства й установи, але й звичайні оселі громадян. Намагання «захопити» й утримати дійсність, що проминула, створити оригінальні куточки пам'яті охопило багатьох. Це передбачав ще у минулому столітті видатний філософ М.Федоров (1828-1903), який писав: *«Музей є вираженням пам'яті, спільної для всіх людей, як собору всіх, хто живе, пам'яті, що не відокремлюється від розуму, волі і дії, пам'яті не про згубу речей, а про втрату осіб»*.

Зазначені явища мають величезну суспільну значущість. На шляху подальшого поступу людства виникають перешкоди не лише екологічного та технічного плану. Чимало труднощів викликає громадянська свідомість. Невипадково наукове забезпечення останньої рішуче висувається на перший план при розгляді перспективи створення науково організованого суспільства, суспільства майбутнього. Вирішальну роль, на наш погляд, у цьому напрямі матиме трансформування історичної свідомості.

Зупинимося для прикладу лише на одному аспекті — розширенні засад самоврядування. Ця проблема особливо актуальна в тих країнах, що переживають перехідний період від тоталітаризму до «громадянського суспільства». Проте слід зазначити, що для переважної більшості країн значна частина XX століття, принаймні його перша половина, проминула під прапором тоталітаризму — смуги всевладдя держави*. Однією з ознак цієї системи була тоталітарна свідомість (на думку деяких дослідників, вона виникає навіть раніше за інші компоненти). Досвід розвинених країн сучасності демонструє нам безумовний факт, що чим вища ступінь захищеності індивідуальної та громадської сфер життя від жорсткого регламентування з боку держави та її органів, тим ефективніше розвивається суспільство. Але послаблення централізованої держави має супроводжуватися становленням відносин самоврядування. Розв'язання цієї проблеми неможливе без подолання певних стереотипів свідомості епохи «державного соціалізму», а інструментом змін може і повинна виступити історична свідомість. Звернення до історії свого села, району, вулиці дозволяє побачити спільність долі людей, що мешкають поруч, схожість проблем, котрі можна розв'язати лише громадою. Воно дозволяє десь відтворити, а десь запровадити корисні традиції, урізноманітнити культурне життя, більш свідомо ставитися до довкілля й оточуючої людності. Краєзнавчі дослідження викликають відчуття особистої причетності до своєї історії й, отже, сприяють вихованню почуття відповідальності за власні дії перед прийдешніми поколіннями.

Але не можна погодитися з тими, хто привертає увагу до консервативного боку взаємодії краєзнавчих розробок і громадської свідомості. Симпатія до «маленьких людей» і «маленьких містечок» іноді змикається з критикою розвитку цивілізації взагалі, а «модернізація» трактується лише як згуба чудового минулого маленьких життєвих світів. Почасти саме такі уявлення й сьогодні породжують попит на праці краєзнавчого плану, присвячені виключно «своїм» героям та подіям з перебільшеною ідеалізацією їх значення. Таке прикрашування минулого (далекого чи нещодавнього) іноді слугує конкретним, як правило, політичним інтересам. Та все ж не ці зразки визначають обличчя сучасних краєзнавчих досліджень, хоча історичний романтизм притаманний багатьом працям.

Повертаючись до нагальних завдань у галузі краєзнавства, виокремимо тенденцію професіоналізації краєзнавчої діяльності, хоч така теза суперечить викладеній нами вище позиції щодо громадських засад краєзнавства. Але термін «професіоналізація» ми застосовуємо тут у широкому розумінні.

Серед краєзнавців є чимало знаючих людей, що чудово володіють значним фактичним матеріалом, невтомних у пошуку документів, інших різновидах дослідницької роботи. У цьому вони не тільки не поступаються «професійним» історикам, але й іноді мають явні переваги. Однак слід зауважити, що протягом останнього часу історична наука переживає бурхливий час удосконален-

* *Слід підкреслити, що тоталітарне суспільство, незважаючи на наше сьогоденне негативне ставлення до нього, — закономірна ланка в історичному ланцюзі розвитку людства. (Прим. авт.)*

ня методики наукового дослідження. Постійно з'являються нові публікації, присвячені не лише методам імітаційного чи структурно-вимірювального моделювання історичних явищ, але й вдосконаленню традиційних для історичної науки історико-порівняльного, історико-генетичного та інших методів. Тому сьогодні «професіоналізм» в історичній науці — це, насамперед,оволодіння науковими методами. Така вимога часу не обминула й краєзнавчі дослідження, які таким чином будуть позбавлятися статусу «аматорських», «науково-популярних» і за своїм рівнем наближатимуться до суто наукових розробок*.

Звичайно, наукові методи «найвищого рівня» не завжди можна й потрібно застосовувати у краєзнавстві, оскільки описовість тут конче необхідна. Однак краєзнавчі дослідження дають можливість не лише первинного узагальнення. Історико-порівняльний та історико-генетичний методи дозволяють поєднати описовість і «аналіз», помітити прояви загального в одиничному і простежити вплив часткового на більш загальні процеси. Вони дозволяють робити важливі спостереження, які не укладаються до звичних схем, і висувати оригінальні гіпотези.

Нові завдання зумовлюють підвищення інтересу до джерел. Те, що протягом тривалого часу випадало з поля зору, набуває важливості. Насамперед, це стосується джерел, що характеризують побутовий бік життя, духовний світ наших попередників. У цьому плані посильним, а водночас актуальним, завданням вбачається пошук і публікування таких документів. Досвід Державного архіву Харківської області щодо видання збірок документів у серіях «Старовині міста Харківщини» та «Краю мій, Слобожанщино!» заслуговує на поширення в інших регіонах України. Відомо, що упродовж останніх років підвищений інтерес викликають події досить віддалені від нас у часі. Увага до нещодавнього минулого значно послабилася. Це не дає змоги повною мірою використовувати матеріали «усної історії», хоча саме така діяльність, пов'язана зі збиранням інформації, цілком природна для краєзнавців різного віку та досвіду. Ця проблема має й громадський аспект: об'єктивне вивчення подій останніх десятиліть є одним із засобів підтримання зв'язку поміж поколіннями. Вчені-історики, в свою чергу, повинні підготувати типові запитання для анкетування та методичні матеріали для проведення усних опитувань. Чимало цікавого й цінного для майбутніх досліджень, безперечно, міститимуть зібрані творчими осередками крєзнавців матеріали про події останніх років і сьогодення.

Вивчення повсякденного життя передбачає широке поле діяльності для будь-якої людини, що цікавиться історією свого рідного краю. Такі дослідження слід здійснювати на матеріалах спогадів членів родини і знайомих, родичів, друзів. Однак подібні спроби набудуть ефективності лише в тому разі, якщо відповідатимуть вимогам сучасної історичної науки, спиратимуться на весь арсенал наукових методів і при цьому залучатимуть до своєї орбіти максимальну кількість учасників.

Сергій КУДЕЛКО,
Сергій ПОСОХОВ
(Харківський держуніверситет).

* *Природно серед краєзнавчих праць завжди було доволі «суто наукових розробок». До того ж, на наш погляд, кожне дослідження, присвячене історії населеного пункту (хоч і в далекій давнині), підприємства, навчального закладу є суто краєзнавчим. Але в даному випадку ми розглядаємо найбільш загальну тенденцію. (Прим. авт.)*

Рядки з привітань

Міністерства культури України

Сьогодні, коли відроджується духовність і воскресає історична пам'ять, подвижницька діяльність українського краєзнавчого руху набуває особливого значення.

Зусиллями тисяч краєзнавців, учених, діячів української науки та культури, працівників музейної справи створена й успішно функціонує велика державна мережа історичних і краєзнавчих музеїв. Одночасно діє понад п'ять тисяч музеїв на громадських засадах. У їх зібраннях унікальні цінності матеріальної і духовної культури, багато з яких є видатними творіннями і віднесені до надбань світової спадщини.

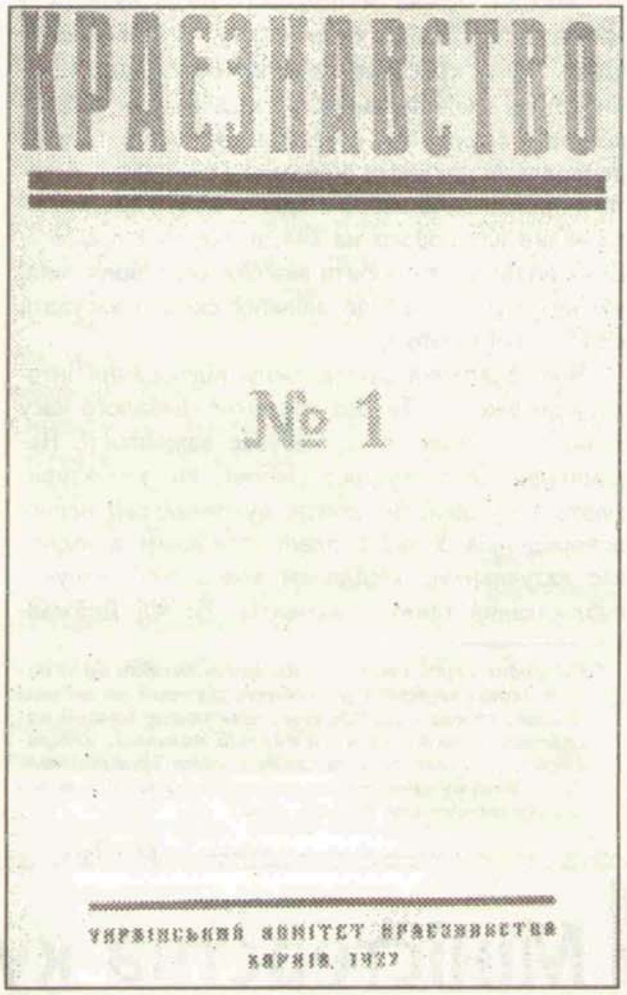
Сердечно зичимо нових творчих звершень, здоров'я і наснаги учасникам ювілейного зібрання.

Виконувач обов'язків міністра

Микола ЯКОВИНА.

МЕТОДИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «КРАЄЗНАВСТВО» (1927-1930 рр.)

Зростання в двадцяті роки кількості найрізноманітніших за формою краєзнавчих організацій вимагало систематизації краєзнавчого руху, налагодження зв'язку між науковими організаціями, з одного боку, та краєзнавцями-любителями з іншого. Але не менш важливим завданням залишався вихід краєзнавчої роботи на новий методичний рівень.

Це призвело до того, що 1925 року відбулася І Всеукраїнська краєзнавча конференція. Одним із головних її підсумків стало створення Українського комітету краєзнавства.

Серед завдань цього комітету було вироблення найбільш дієздатних організаційних форм роботи краєзнавчих осередків та надання методичної допомоги їм.

Основними засобами втілення поставлених завдань у життя були видання науково-популярного журналу «Краєзнавство» та створення при ньому цілої кореспондентської мережі.

Як же відбувалось становлення журналу? Чи відповідав він вимогам часу? Що нового встиг зробити для розвитку краєзнавчої справи в Україні? Чи зміг вивести краєзнавство почасти зі стану загальної фрази про необхідність вивчення рідного краю в реальний стан?

Редакція журналу так визначила свої завдання: *об'єднати краєзнавчі сили, підвести їх роботу на наукову основу, поставити перед краєзнавцями актуальні проблеми, висунуті сучасним життям.*

Що ж журнал робить для того, щоб виконати ті завдання, які було покладено на нього Українським краєзнавчим комітетом?

Всі розуміють, наскільки важливо володіти прийомами краєзнавчої роботи як початківцям, так і людям зі стажем. Перш ніж розпочати щось робити, кожна людина має ясно усвідомлювати, як його робити. Це стосується й історичного краєзнавства. Саме висвітленню цього питання Й присвячена робота Д.Зайцева «Методика краєзнавчої роботи», в якій він розкриває ряд проблем практичного й теоретичного плану, характерних для краєзнавчої роботи, розглядає основні тенденції, напрями, встановлює критерії методики краєзнавчої роботи і робить наголос на необхідності удосконалення її і *«поширення серед низових робітників і осередків на місцях»* (6, с.2).

Про що могла свідчити поява цієї статті? Про те, що методика краєзнавчої справи на

той час була недосконалою, а це значить, що *«плани роботи, підходи, засоби виконання, невміння робити висновки, фіксувати здобутий матеріал та ін. призводять до того, що праця, на яку затрачено чимало часу й енергії, губить свою вартість або цілком, або в більшій своїй частині»* (6, с.2).

Автор виділяє форми краєзнавчої роботи, зупиняється на загальних моментах ведення спостереження, дослідження, наукової обробки. У статті вказано на необхідність популяризації краєзнавчої справи шляхом висвітлення цієї роботи в місцевих газетах, центральних часописах, друкованих органах різного рівня.

Ясна річ, що методику краєзнавства не можна викласти на кількох сторінках. Вона така ж багата, як і життя, що до його вивчення прикладається. І те, що зробив Д.Зайцев, це лише початок роботи та найпростіша схема, яку мусить розуміти кожен фахівець і просто любитель.

Продовженням діалогу на цю тему стала стаття М.Криворотченка «Організаційні форми краєзнавчого руху». Автор закликає переглянути різноманіття форм роботи, щоб уникнути надалі можливої шкоди від їх недосконалості й випадковості. Вимогливо звучить у статті тема науковості, систематичності, плановості історико-краєзнавчої діяльності всіх рівнів, що є запорукою успіху. Автор зупиняється на проблемі індивідуального членства в краєзнавстві і не заперечує його.

Ті вчені, які скептично ставляться до студій краєзнавців-аматорів, висувають, як правило, один мотив, який у деяких випадках заслуговує на увагу. Вони вказують, що їхня робота часто-густо носить несерйозний характер. Але ж це вада не тільки любителів-краєзнавців. І тому, щоб уникнути цього, краєзнавцю необхідно бути обізнаним з краєзнавчою літературою. В цьому разі вагоме значення має для краєзнавчих організацій ведення бібліографічної роботи. Бо не можна вивчати свій край, не знаючи, що саме, хто, де й коли висвітлював пов'язані з ним питання. Редакція журналу, розуміючи це, дає місце для роздумів А.Козаченку, ідея статті якого спрямована на підведення сталої бібліографічної основи під вивчення свого краю, що зекономить багато часу, а краєзнавство стане доступним широким колам, адже, *«щоб бути культурною людиною, не завжди обов'язково все прочитати, але треба знати, де що можна знайти»* (8, с.33).

А ось у статті професора О.Янати «Державні завдання краєзнавства», яка вийшла через півтора року по заснуванню журналу, вже по-іншому оцінюються можливості й завдання краєзнавства (17, с.1). Автор робить наголос на необхідності популяризації справи краєзнавців, щоб не було вивчення *«для себе»*, а було вивчення *«для всіх»*. Першочерговим завданням, на його думку, є досягнення організованості в роботі і створення мережі інститутів, спрямованих на комплексне вивчення України.

У другій половині 20-х років було визнано необхідним і можливим на основі краєзнавства проводити реконструкцію народного господарства і вирішувати такі практичні державні завдання, як нове адміністрування. Тоді майже в кожному числі журналу з'являлася стаття, яка в різник аспектах виводила і доводила можливість посилання на краєзнавство в справах народного господарства. Для прикладу можна навести статтю К.Дубняка, в якій розповідається про те, як краєзнавці можуть допомогти у вивченні продуктивних сил через призму історії краю. (5, с.5-9).

Велику честь Українському комітету краєзнавства і журналу робить те, що вони завжди розуміли важливість краєзнавства в школі. Цій темі присвячена серія статей та заміток у журналі. Автори з різних позицій розкривають необхідність краєзнавчої підготовки вчителів у педзакладах та учнів у школах. Так, Д.Зайцев у роботі «Краєзнавство і шкільний процес» дає ряд методичних порад щодо планування роботи при переході навчання на краєзнавчу основу, що ні в якому разі не може обмежувати долю ініціативи і творчості з боку вчителя,

Це ж питання порушує і А.Курило-Кримчак у статті «Про краєзнавчу роботу в школі».

Краєзнавство може успішно розвиватися лише в тому випадку, якщо в різних куточках країни найширші кола населення докладуть зусилля для вивчення свого краю. З цією метою журнал публікує різного роду програми, серед них ті, що стосуються сільського населення. Так, у першому ж числі «Краєзнавства» за 1927 р. наводиться «Програма вивчення села» (с.15). Редакція, публікуючи цю програму, не переслідувала мети нав'язати її як обов'язкову, а лише подавала для зразка.

Та не тільки село було об'єктом краєзнавчого дослідження на той час. Підтвердженням цього є стаття М.Криворотченка

«Місто і краєзнавство», яка несе в собі і теоретичний, і методичний зміст (10, с.1-4). Важливою ланкою в краєзнавчій роботі було також дослідження кустарних промислів, що в своєму примітивізмі зберегли силу старовинних виробничих і побутових моментів. У двадцятих роках в умовах багатоукладної економіки кустарні промисли були не тільки додатковим заробітком селян, але й самостійною галуззю виробництва. А отже, кустарні промисли заслуговували на увагу. Виходячи з цього, Український комітет краєзнавства систематично подавав на сторінках свого друкованого органу програми *«для докладного вивчення різних галузей кустарного виробництва і примітивної техніки села»* (4, с.10-11). Прикладом може бути «Програма вивчення гончарства», яка передбачає детальне дослідження, починаючи від глини і до культурно-історичних відомостей про промисел (9, с.17-21).

Одним із засобів роботи краєзнавства є фотографування. Адже важко все зберегти в пам'яті, навіть якщо вона й добра. І тоді на допомогу приходить фотоапарат, який дає змогу краєзнавцю скласти картотеку краєзнавчих об'єктів і вести пропаганду свого краю. Саме цьому й присвячена стаття С.Гнатюка «Фотографія в краєзнавчій роботі» (3, с.4-8). Вона щедро ілюстрована, супроводжується описом видів знімків і різних категорій об'єктів. Це була життєво необхідна стаття, адже поширення фотографування в краєзнавчій роботі тоді лише розгорталося.

З розвитком краєзнавчої справи складаються передумови для всебічного вивчення життя і побуту національних меншин. Розгляд цього питання міститься у статті С.Ялі «Краєзнавча робота нацменшостей» (15, с.16-17). Продовженням розпочатої теми стала робота цього ж автора, але вже з конкретною орієнтацією на дослідження участі греків у революційному русі України. Професор С.Ялі наводить приблизну схему, за якою рекомендувалося вивчення цієї теми, а також наслідків столипінської земельної реформи, продрозкладки, років голоду 1921-1922 рр. у грецьких селах (16, с.5-8).

Журнал не обійшов увагою таку серйозну справу, як вивчення причин дитячої смертності на селі (2, с.4-9). Вага цього дослідження зросла б, якби зібраний матеріал було систематизовано.

Цікава за темою програма, складена Д.Солов'єм «До опису виробництва самогону на селі» (14, с.11). Таке собі, здавалося б, звичайнісіньке діло, але й воно може дати матеріал до роздумів. Програма опису виробництва самогону звертає увагу на техніку і, головне, господарське значення виробництва та ту економічну шкоду, що воно завдає селянському господарству, лише злегка зачіпаючи побутові моменти.

Епоха не обійшла журнал «Краєзнавство». Ті багаточисленні гасла про необхідність включення краєзнавців у соцзмагання, заклики до розвитку лише прикладного краєзнавства (*«нам не потрібно чистої науки»*) (12, с.1), необхідність консультації з істпартом (12, с.1) — хіба це не ознака тих років?

Але це ні в якому разі не може принизити цінності журналу. Його спадщина — науково-методичні розробки, практичні вказівки, розмаїття тем, що порушувало видання, ілюстрації досягнень у справі вивчення окремих районів краєзнавчими організаціями — безцінна. Журнал не лише на словах прагнув до об'єднання всіх краєзнавчих сил для комплексного вивчення історії України, а й добивався цього шляхом грунтовного розгляду методичних, теоретичних питань краєзнавчої справи, допомагав початківцям зорієнтуватися в морі літератури з краєзнавства.

Журнал «Краєзнавство» став важливим етапом у становленні й розвитку краєзнавчої справи в Україні.

Валентина БЕЗДРАБКО.

До витоків

З історії вивчення Слобожанщини

Слобідська Україна — це територія сьогоднішніх областей України: Харківської, східної частини Сумської (до р.Сейму), північної частини Донецької (до р.Бахмутки) та Луганської (до р.Айдару), а також деяких регіонів Росії — південно-східної частини Воронізької області, південно-західної частини Бєлгородської (міста Грайворон, Хотмизьк), південної частини Курської області (міста Глушково, Суджа).

Вже з середини XVII століття, а можливо і трохи раніше, ця місцевість називалась Слобожанщиною, або Слобідською Україною, бо у тяжкі часи Руїни сюди, «на слободу», тобто волю, йшли і йшли прочани цілими валками зі спустошеного Правобережжя. Назва виявилась досить стійкою, переживши офіційні перейменування та адміністративні розподіли. Слобідсько-Українська губернія існувала фактично лише у 1765-1780 та 1796-1835 роках до її перейменування 1835 року на Харківську. І зараз кожний українець, де б він не жив, коли чує назву Слобожанщина, добре знає, про яку частину України йдеться.

Люди обирали для життя цей чудовий край з давніх давен. Про археологічні знахідки на території Слобожанщини розповів у своїй книзі «Древности Северского Донца» професор Харківського університету Б.Шрамко. Перші письмові звістки про поселення, військові укріплення та шляхи, які існували тут у історичний період, ми знаходимо у «Повісті минулих літ». У цьому літописі згадується, зокрема, місто Донець, куди прибув князь Ігор після втечі з полону. Це зараз відоме городище поблизу селища Карачівки, зовсім недалеко від Харкова.

Яким був цей край за часів Козаччини, про події, що тут відбувалися, розповідають скупою, але виразною мовою літопис Самійла Величка, «Краткое описание о козацком малороссийском народе...» Петра Симоновського та багато «актів», записок, листів, що надійшли до нас від тієї пори.

Перші географічні відомості про місцевість, перелік населених пунктів та військових укріплень дає унікальна «Книга Большому Чертежу» — опис величезної карти Росії XVII ст. (карта, на жаль, не збереглася), який був складений в 1627 році у Розрядному приказі.

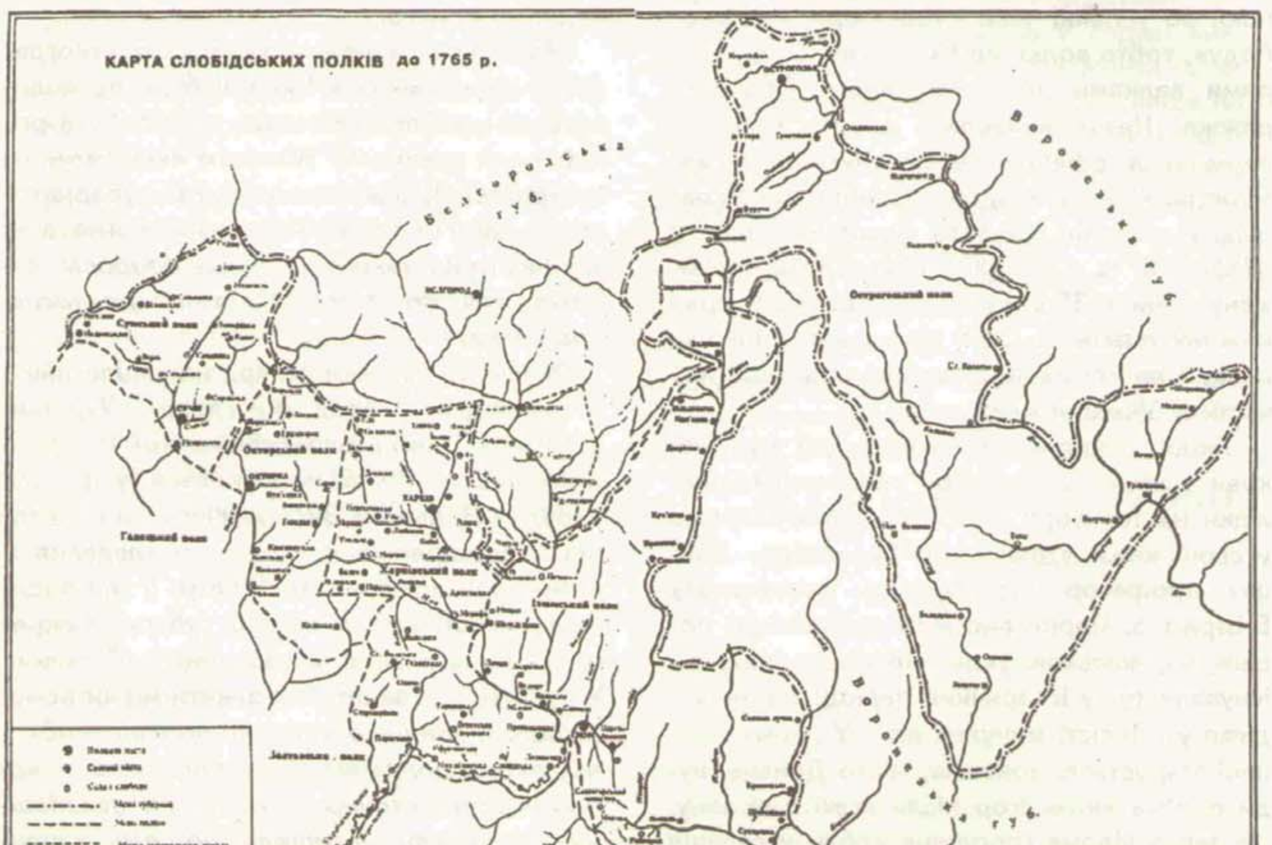
Мало кому відомо, що перше етнографічне обстеження в Україні було проведено саме на Слобожанщині у 1765-1768 роках, коли президент Вільного економічного товариства Т.Клінтштет розіслав губернаторам анкету з 65 пунктів, запропонувавши відповісти на *«экономические вопросы, касающиеся до земледелия по разности провинций»*.

З усієї Російської імперії надійшло лише 7 відповідей, і серед них єдина з України, а саме з Слобідсько-Української губернії. Відповідь ця була надрукована у 8 томі «Трудов Вольного Экономического Общества к поощрению в России земледелия и домостроительства» за 1768 р. У ній подано відомості взагалі по всій губернії і окремо — по Ізюмщині, Охтирщині та Сумщині. У відповіді на запитання анкети ми читаємо: *«Нравом здешние жители простосердечны, тихи, понятны, но непроворны, к набожности склонны; а при том всегдашние вольности искатели, по чему и трудолюбивыми их называть невозможно. В*

обычаях и в употреблениях их можно за особливое почесть то, что они любят опрятность как в домашнем содержании, так и в одеянии...». Анонімні автори відзначають особливий нахил селян до свят: *«К почитанию ж праздников весьма охотны...».*

Крім звичайних церковних свят (шанування святих Миколи, Прокопія, Пантелеймона...), слобожани дуже поважали П'ятницю. Слобожани — діти волі — у веселощах міри не знали. Так, на Охтирщині, зазначають дослідники народного побуту, *«веселости во время свадеб великие происходят, а оканчиваются оные обыкновенным пьянством, и у кого свадьба, то и у того за необходимость находят, чтоб разбить и разломать печь...»*, а на Сумщині під час ярмарку *«многие до того доходят, что как продаст, то все те деньги, да и платье еще с себя пропивает, чему следуют равно и жены их, как старые, так и молодые».* (Див. Савченко Ф. «Етнографічно-економічна анкета XVIII віку на Слобожанщині»). Спостерігачі відзначають такі усталені риси характеру слобожан, як небажання йти у відхожі промисли та проживання малими сім'ями (*«Полными семьями не только с братьями родными, но и дети с отцами ужиться не могут»*). Цікаво, що без жодного винятку ці риси характеру та побутові звичаї залишилися незмінними аж до початку XX ст., деякі й до сьогоднішніх часів, про що знаходимо безліч красномовних свідчень в етнографічній літературі, документах, мемуарах XIX — початку XX століття.

Багато цікавих подробиць про життя слобожан у XVIII ст. можна знайти в записках та щоденниках випадкових мандрівників, таких, як академіки Василь Зуєв та Іоанн Гільденштедт. Систематичне ж вивчення краю розпочалося наприкінці XVIII століття, після того, як у листопаді 1777 року Сенат доручив всім губернаторам та намісникам скласти докладні описи ввірених їм земель. Упорядником першого опису Слобожанщини був директор народного училища, талановитий філолог, автор цінної лінгвістичної праці, єдиної в своєму роді на той час, — «Краткия правила российскаго правописания из разных грамматик выбранныя и по свойству украинскаго диалекта для употребления малороссианам дополненные в Харькове» (1-е вид. — 1782, 2-е — 1787), Іван Переверзєв. Він вчився у Харківському колегіумі, працював деякий час у Воронізькій семінарії, а в 1780 році

КАРТА СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ до 1765 р.

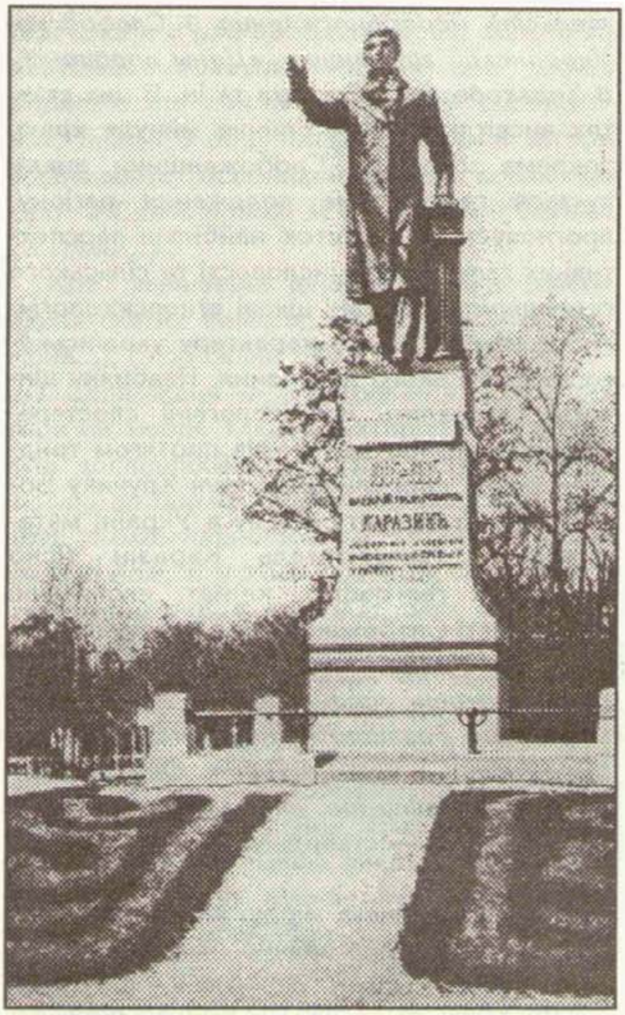
повернувся до Харкова, тобто все життя перебував у «силовому полі» слобожанського менталітету. І.Переверзєв був добре обізнаний не лише з історією, географією та економікою краю, але й з характером, побутом, звичаями слобожан. Його *«Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с давних времен переменах...»* містить відомості про адміністративно-політичний устрій, кількісний склад та соіально-етнічну структуру місцевого населення, його заняття, культуру тощо. Вражають розум і спостережливість І.Переверзєва, рівень його екологічного мислення, приваблює небайдужість до майбутнього цього краю.

Нова епоха у студіюванні минулого і сучасного життя Слобожанщина почалася з відкриттям у Харкові університету в 1805 році. Неабияку схильність до цих студій виявив його засновник Василь Каразін (1773-1842 рр.). Ніби передбачаючи майбутнє Харківське історико-філологічне товариство, Каразін у доповіді *«Об ученых обществах и периодических сочинениях в России»*, яку він виголосив на зібранні Петербурзького Вільного товариства прихильників російської словесності в 1820 році, відзначав: *«Вместо того, чтобы описывать в десятитысячный раз восход солнца, пение птичек, журчание ручейка, употребим те же дарования, то же счастливое воображение на предметы более дельные. Взяв за образец Бюфона, вместо путешествий небывалых, опишем лучше путешествия, действительно совершенные в недрах отечества нашего. Исчислим естественные произведения России, опишем нравы ее разновидных обитателей... Или с Тацитом или Карамзиным попытаемся углубиться в историю народов»*.

Це був не лише заклик до інших, а, перш за все, програма власних дій. Перу «українського Ломоносова» належить чимало краєзнавчих розвідок: *«О древностях Слободско-Украинской губернии»*, *«Взгляд на украинскую старину»*, *«Некоторые замечания о Слободско-Украинской губернии»*, *«О значении Харькова для полуденной России»*, *«Речь, говоренная в дворянском собрании Слободско-Украинской губернии (1 сент. 1802 г.)»*, *«Объяснение подробной таблицы обстоятельств народонаселения в Слободско-Украинской губернии»*, *«Цены провианту в Харькове в 1732 году»* та ін. В цих статтях висвітлюється історичне минуле краю, зокрема зоселення Слобожанщини, аналізується географічне положення регіону, прогнозується розвиток найбільш перспективних галузей промисловості та сільського господарства, подані цікаві етнопсихологічні зауваження щодо характеру українського та російського населення. Неабияку цінність становлять кліматологічні спостереження Каразіна, які він вів протягом тридцяти років, спорудивши в селі Кручику Богодухівського повіту першу в Україні метеостанцію. Просвітитель Каразін тісно пов'язував географію, клімат, економічні можливості Слобожанщини з розвитком освіти, культурним прогресом краю: *«... Я смею думать, что губерния наша предназначена разлить вокруг себя чувство изящности и просвещения. Она может быть для Росси то, что Древние Афины для Греции»*, — стверджував він у 1802 році.

І дійсно, певною мірою в першій чверті XIX ст. Харків для значної частини імперії став «українськими Афінами», що було наслідком відкриття першого в Україні університету. Представники природничих та гуманітарних наук не були байдужими до рідного краю. Питання історії, етнографії слобожан неодноразово привертали увагу університетських вчених, які згуртувалися навколо перших українських часописів «Украинский вестник» (1816-1819) та «Украинский журнал» (1824-1825). На сторінках «Украинского журнала» за 1824 рік ми знаходимо етнологічні описи «Іван Купало» та «Троицын день, или русальная неделя», які зробив на Слобожанщині харківський філолог та літератор О.Склабовський. Треба зауважити, що перша досить ретельна етнографічна студія слобожанського побуту належить не вченому, а військовій людині — прапорщикові Григорію Калиновському, який у 1776 році надрукував у Санкт-Петербурзі невеличку книжечку *«Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской губернии, а также и в Великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых»*.

Слобожанщині надзвичайно пощастило з вивченням фольклору та етнографії. І не

Пам'ятник одному із зачинателів цивільної науки в Україні Василеві Каразіну, який заснував Харківський університет і був його першим ректором.

тільки тому, що впродовж XIX і на початку XX ст. тут працювали старанні дослідники народного життя, а й тому, що саме тут створив свою безсмертну енциклопедію побуту, характерів, типів різних верств населення Слобідської України славетний український письменник, основоположник нової української прози Григорій Квітка-Основ'яненко, корінний харків'янин, представник одного з найстаріших козацьких родів. Його повісті — це унікальний художній документ минулого, де представлено безліч подробиць щоденного життя українців. Є у Квітки й суто історичні, краєзнавчі розвідки: *«О слободских полках»*, *«О Харькове и уездных городах Харьковской губернии»*, *«Украинцы»*, *«История театра в Харькове»* та інші, які стануть у пригоді сучасним дослідникам.

У 30-ті роки XIX ст. чимало зробили для вивчення народної творчості слобожан харківські поети-романтики — студенти, випускники та вчені Харківського університету А.Метлинський, І.Срезневський, М.Костомаров. Тоді ж в особі Вадима Пасека Слобожанщина знайшла може найталановитішого дослідника своєї археології, історії, етнографії та фольклору, який в *«Очерках России»* та численних статтях, опублікованих в російській періодиці, дав науково точний і надзвичайно поетичний опис краю. А складене ним *«Историко-статистическое описание Харьковской губернии: Материалы для статистики»* і досі використовується істориками як дуже цінне джерело відомостей про економічний стан губернії у 1836 році.

Протягом XIX ст. різні історико-статистичні описи Слобідської України створювались неодноразово. Найзначнішим здається складене за завданням Департаменту Генерального штабу капітаном Мочульським (на жаль, ім'я його залишилось невідомим) *«Военно-статистическое обозрение Харьковской губернии»* (1850). Хоча архієпископ Філарет з іронією пише про деякі зауваження автора названої праці щодо звичаїв та обрядів слобожан, але в цілому треба зазначити, що дослідження Мочульського досить фундаментальне та ретельне не лише за обсягом, але й стосовно скрупульозності обстеження регіону, широти і глибини його вивчення. Історики краю належним чином оцінять багатющий фактичний матеріал, який зосереджено у численних таблицях — додатку до тексту. Автор «Военно-статистического обозрения» зробив докладний опис природних умов краю — клімату, грунту, річок, озер тощо, а також промисловості, торгівлі, етнічного складу та соціального розшарування населення, стану освіти, релігійності жителів губернії.

Через два роки після появи праці Мочульського починає виходити низка томів *«Историко-статистического описания Харьковской епархии»* архієпископа Філарета Гумелівського (1805-1866). Філарет був людиною високоосвіченою, надзвичайно працездатним істориком. Формально його завданням було дати опис церков та монастирів Харківщини, але в його дослідженні ми знаходимо багато інформації світського характеру, зокрема дуже цікаві зауваження Філарета щодо характеру та звичаїв слобожан.

З 50-х років XIX ст. починає активну краєзнавчу діяльність корінний слобожанин з

Ізюмщини Григорій Данилевський — літератор, автор широко відомих історичних романів. 1854 року з'явилася збірка його нарисів з українського побуту *«Слобожане»*, яка розійшлася за два тижні і мала успіх у читачів та критики. 1856 року виходить художньо-документальний нарис *«Чумаки»*, згодом — декілька белетризованих оповідань. Незабаром Г.Данилевський видає три томи своїх творів під загальною назвою *«Из Украины»*. З погляду етнографа тут не все рівноцінне. Цілком слушні були зауваження Олександра Афанасьєва-Чужбинського, рецензента «Основи» (1861 р., №1), який, не відмовляючи авторові «Чумаків» у спостережливості та знанні деякої частини Харківської губернії, відзначив сфантазованість багатьох обставин життя українських селян. Наприклад, Г.Данилевський пише, що лучина освітлює хату, в той час як добре відомо, що, на відміну від Росії, українські хати майже всюди освітлювалися каганцями.

Більшу наукову вагу мають дослідження Г.Данилевського з історії вищої та середньої освіти на Харківщині, біографічні нариси про Г.Сковороду, В.Каразіна, Г.Квітку-Основ'яненка та інших. Книга Г.Данилевського *«Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования»* (Харків, 1866) і досі залишається цінним культурологічним джерелом і, безсумівно, заслуговує перевидання.

Найбільш інтенсивне і всебічне вивчення краю припадає на останню чверть XIX — першу чверть XX століття. Одним з факторів, що сприяли цьому, було пробудження національної самосвідомості. Створення у лютому 1877 року Харківського історико-філологічного товариства не було випадковим. *«Интерес к изучению вопросов, тесно связанных с культурной историей местного края в широком смысле этого слова..., был... всегда главенствующим среди других научных интересов и запросов в деятельности Общества»*, — констатував через двадцять п'ять років один з найактивніших діячів ХІФТ професор Є.Редін. 21 том «Сборника ХИФО», крім аналітичних статей з української історії та культури, повідомлень про розкопки городищ та курганів на території Слобожанщини, містить багато унікальних фольклорно-етнографічних матеріалів, наприклад, чудовий збірник народних казок, прислів'їв та інших фольклорних текстів українського поета Івана Манжури, універсальну за змістом працю ентузіаста-етнографа Петра Іванова *«Жизнь и поверья крестьян Купьянского уезда Харьковской губернии»*. XII Археологічний з'їзд, який був проведений Товариством у 1902 році в Харкові, дав свіжий імпульс краєзнавчим студіям Слобожанщини. Це відбилося не лише у публікації вагомих *«Трудов Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда в г.Харькове»*, а й у створенні в Харкові завдяки зусиллям і енергії невтомних діячів науки М.Сумцова та Є.Редіна Етнографічного музею, який потім став музуєм Слобідської України ім.Г.Сковороди, а також музею церковних старожитностей при ХІФТ. Чимало цінних документів з історії Слобожанщини зосередилось також у історичному архіві Товариства.

Мабуть, ще ніколи у Харкові не згуртовувалися для спільної праці вчені такого масштабу, як О.Потебня, Д.Багалій, Є.Редін, М.Сумцов, М.Дринов, О.Кирпичников та, на жаль, менш відомі широкому загалу подвижники науки О.Русов, В.Савва, М.Плохинський... Діяльність кожного з них — епоха в науковому та суспільному житті Харкова. Творчий доробок їх настільки значний, що навіть не віриться, що був час, коли кандидати так званих «історичних» наук могли безсоромно твердити: *«Свои исследования историки и литературоведы Историко-филологического общества проводили на основе порочной идеалистической методологии»*, — внаслідок чого безпорадні науковці *«хотя и собирали интересный материал..., но не могли эбобщить его и дать ему подлинно научное истолкование»*. (Калуцкая Л., 1955). Тим часом, приміром, академік Дмитро Багалій на підставі своєї «хибної методології» зробив для вивчення історії Слобожанщини стільки, скільки не зробили всі вкупі попередні й наступні історики. Щоб переконатися в цьому, достатньо хоча б прогорнути багатосторінкові видання його праць: *«Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI — XVIII ст.»*, двотомник *«История города Харькова за 250 лет его существования...»* (у

Українська хата в с. Озерянім Харківського району. (З давньої гравюри).

співавторстві з Дмитром Міллером, талановитим істориком, автором фундаментальних досліджень з історії юридичних звичаїв в Україні), *«Очерки по русской истории. Т. 2. Монографии и статьи по истории Слободской Украины»*, двотомний *«Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)»* та інші праці, цілий інститут повинен був би працювати протягом кількох десятиліть.

Не можна залишити поза увагою популярну, розраховану на широкого читача, книгу Д.Багалія *«Історія Слобідської України»*, видану в 1918 році видавництвом «Союз» Харківського кредитового союзу кооператорів у серії «Культурно-історична бібліотека», — до сьогодні єдину (!) і докладну історію краю, до того ж написану українською мовою. У цій же серії і в цьому ж році під редакцією Д.Багалія вийшли теж поки що єдині в своєму роді не перевидані досі енциклопедичні ілюстровані видання — *«Слобожане. Історико-етнаграфічна розвідка»* академіка М.Сумцова та *«Мистецтво Слобожанщини»* С.Таранущенка, відомого дослідника слобожанської народної архітектури. Під час лихоліття громадянської війни видавництво «Союз» випустило книгу *«Природа и население Слободской Украины, Харьковской губернии»*, створену колективом авторів, до якого входили В.Талієв, Д.Педаєв, М.Сумцов та інші.

Названі праці носили популярний характер, але в той же час узагальнювали дані, зібрані дореволюційними дослідниками. Тому вони й досі актуальні. Книгу М.Сумцова «Слобожане», наприклад, можна використовувати як довідкове видання, бо в ній, здається, є всі історичні відомості про Слобожанщину: відгуки щодо світогляду мешканців краю, дані про соціальний розподіл громадянства, розвиток хліборобства, промисловості, торгівлі; є розділи про типові слобожанські оселі, про традиційний одяг, їжу, напої, ліки. Містяться також відомості про розвиток науки, освіти, мистецтва, журналістики на Слобожанщині, про найзначніших місцевих етнографів.

Говорячи про краєзнавчі видання кінця XIX — початку XX століття, не можна не згадати з вдячністю про дослідницьку та видавничу діяльність Харківського губернського статистичного комітету, досі не оціненy належним чином. Завдяки організаційним здібностям секретаря комітету Василя Іванова з'явилась величезна праця (1012 сторінок) *«Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края»* (1898) — детальний опис побуту, звичаїв, типів населення Старобільського повіту. В.Іванов був також редактором семи з двадцяти випусків добре відомого кожному з краєзнавців «Харьковского сборника», що виходив як літературно-науковий додаток до «Харьковского календаря». У цьому виданні було вміщено багато мемуарів, записок, історико-статистичних матеріалів, наукових статей, які торкалися різноманітних питань минулого та сучасного життя Слобідської України, розвитку промисловості та сільського господарства,

Старовинний козацький храм у селі Артемівці Харківського району. (З давньої гравюри).

Молодиця з села під Харковом. Світлина з часопису «Ілюстрована Україна», ч. 3 за 1914 р.

історії залюднення краю, історії Харківського Слобідського козачого полку, юридичних звичаїв («звичаєвого права»), фольклору та етнографії селян, життя та творчості видатних діячів культури Харківщини. Статистичний комітет створив також комісію, метою якої було дослідження кустарних промислів у Харківській губернії. Цим займалися О.Твердохлібов, Л.Соколовський, П.Єфименко та інші. Ними видано кілька книжок «Трудов» комісії. Деякі кустарні промисли вивчав також В.Іванов.

Лютнева революція 1917 року викликала у багатьох громадян імперії великі надії на можливість національно-культурного ренесансу, про що красномовно свідчить діяльність видавництва «Союз» і той факт, що в школах було розпочато викладання народознавства, в інститутах відкривались кафедри українознавства; українська мова та українська культура нарешті набули статусу громадянства, перестали вважатися «другосортними». Посилився і загальний інтерес суспільства до місцевої історії та культури.

У 20-ті роки дослідженням минулого Слобожанщини активно займалися працівники Харківської науково-дослідчої кафедри історії України, якою керував Д.Багалій, кафедри історії української культури, а також працівники музею Слобідської України. Виходили наукові збірники кафедр, бюлетень музею, з'являлися краєзнавчі публікації у місцевій пресі. Але з початку 30-х краєзнавча робота у СРСР перестає вписуватися у прокрустове ложе пануючої ідеології, вбачається владі шкідливою і зайвою. Багатьом відданим патріотам рідного краю навішують ярлики «буржуазних націоналістів», садять у в'язниці та концтабори. Цінні краєзнавчі праці вилучаються з бібліотек, потрапляють до «спецсховищ». Корифеї вітчизняної науки, такі як М.Сумцов і Д.Багалій, які на той час уже пішли з життя, замовчуються або піддаються ганьбі за «буржуазний лібералізм». Інерція або наша звичайна байдужість у ставленні до видатних земляків пережила і «відлигу», і «застій», і навіть «перебудову». Так, після смерті Дмитра Багалія до 1990 року не перевидавалась жодна з його блискучих праць. Не була увічнена пам'ять історика міста. Меморіальна дошка на його будинку з'явилася лише 1993 року, а вулиця, де стоїть цей будинок, і досі носить ім'я М.Фрунзе. Пам'ять академіка Сумцова в Харкові взагалі ніяк не увічнена. Не перевидано жодної з краєзнавчих праць В.Іванова, С.Таранушенка, М.Сумцова. Не перевиданий збірник пісень, записаних на Харківщині Дмитром Яворницьким. Лежать в архівах Санкт-Петербурга та Москви казки, пісні, замовляння, які збирали Іван Манжура та Петро Іванов.

За радянських часів дійсний прогрес у науковому обстеженні території Слобідської України був досягнутий лише у «неідеологічних» галузях: археології, кліматології, гідрографії, грунтознавстві, вивченні фауни та флори тощо, хоча підвалини цих досліджень були закладені дореволюційними вченими Н.Борисяком, А.Красновим, А.Зайкевичем, Л.Павловичем. О.Федоровським...

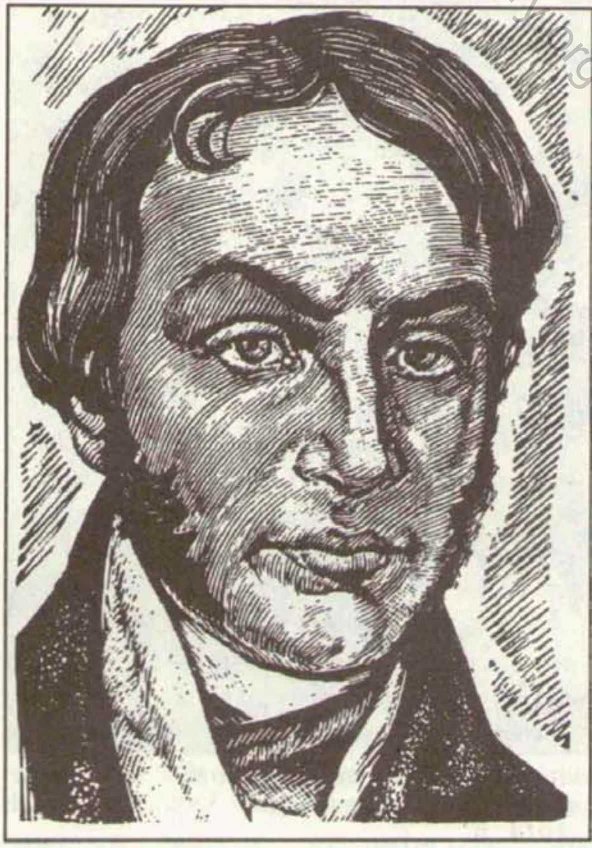
Звичайно, і в найтяжчі часи чесні історики, етнографи, фольклористи, мовознавці робили свою справу. Зараз настав час, коли минуле Слобожанщини повинно бути відтворено у всій повноті, без «білих плям» та замовчувань, бо історія — то найцінніше, що є у кожного народу.

Михайло КРАСИКОВ.
(Харківський політехнічний університет).

Всесвітньовідомий класик української літератури харків'янин Григорій КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО (1778 — 1843) був видатним істориком, етнологом, культурологом, ретельним дослідником рідної йому Слобожанщини. Його кравзнавчі праці (сьогодні, на жаль, доволі призабуті), позначені непересічним письменницьким талантом, вирізняються образністю викладу й точністю характеристики в описанні як історичної доби, так і людей, що населяли Слобідську Україну. Написані «офіційною» мовою (українська тоді до науки, як кажуть, на гарматний постріл не допускалася), вони, щоправда, не мають повної завершеності, але й фрагментарні викладки досі не втратили своєї історичної і художньо-пізнавальної цінності.

Пропонуємо уривки з так званих «Материалов для истории Малороссии» (вперше надруковано в «Прибавлениях» до газети «Харьковские губернские ведомости» за 1 січня 1838 р.) та етнографічного нарису «Украинцы», що побачив світ 1841 року в журналі «Современник» (С.-Петербург), у перекладі з російської.

(Підготував публікацію Г.ТИТОВИЧ).

Григорій КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

Про слобідські полки

Земля, що складає нині Харківську губернію, колись належала Великому Князівству Київському і була древнім кордоном Південної Русі з половцями, хозарами й печенігами. Нема сумніву, що вона була заселена уже в перші віки після народження Христа, якщо не раніше. Се доводять: 1) старовинні безіменні городища, розсіяні по багатьох місцях (вали деяких із них заросли велетенськими дубами); 2) монети із зображенням кесарів перших віків, що їх нерідко й досі знаходять у землі.

Ця країна в першій половині XIII століття опустошена татарами під орудою Тушихана, сина Чингісханового, а затим Бату-Салина, його молодшого онука, котрого наші літописці називають Батиєм. Жителі її, або, краще сказати, нещасні їх рештки, втративши своїх керівників, утекли за Дніпро й там перебували спочатку під управлінням князів литовських, а 1340 року були приєднані до Польщі [...]

Пригнічені жорстокістю польського володарювання [...], деякі жителі міст Черкас, Зембора, Корсуня, Чигирина та інших зруйнованих і найбільш пригнічених повітів 1646 року рушили з-за Дніпра в південні землі Московської держави. Вони почали селитися на опустілих просторах по Білгородській лінії [...] на 300 верств від р.Ворскли до р.Дону.

Чутки про широчінь і вигоди краю, що заново заселявся, незабаром привабили багатьох поселенців, котрі й поширили свої володіння від верхів'я ріки Сули по річках Виру, Пслу, Ворсклі, Мерлі, Уді, Лопані, Харкову, Мжі, Коломаку, Дінцю, Осколу, Торцю та інших річках і урочищах.

Вільне поселення і самоплинне зайняття землі народом, що прибував переважно з України, діс-

тало назву «Українських слобід», що означає привільне, невимушене поселення на прикордонні.

Ці нові поселення вже при початковому обзаведенні житлом піддавалися нападам з боку кримських татар. Необхідність захисту й притаманний народові войовничий дух зумовили гуртування поселенців спочатку в загони, а в міру примноження жителів — у цілі полки.

Слободи Харків, Суми (за назвами річок, при яких вони утворилися) та Охтирка (в той час опустілий острог і заселений новими пришельцями) з прилеглими до них місцевостями зробилися полковими й почали зватися містами, а від них і полки були названі — *Харківський, Сумський* і *Охтирський* [...]

У цих полках з самого їх заснування була впроваджена кінна служба, чому служиві й називалися козаками (кіннотниками) — невластиво було пішого воїна називати козаком.

Штат кожного полку був такий.

Полковник обирався загальним зібранням усіх чиновників полку. Звання це давало владу зводити достойних у полкові старшини й сотники, роздавати за заслуги підлеглим своїм у спадкове володіння землі та інші угіддя або самому їх займати. Вирок та кару злочинцям також він затверджував.

Полковий обозний, перший після полковника. В його відомстві була полкова артилерія та снаряди до неї, а також підлеглі нижчі чини. За відсутності полковника він лише командував полком, але повної полковничої влади не мав.

Полковий суддя мав бути присутнім у полковій ратуші, чинив справи судові, затвердження яких залежало від полковника.

Полковий осавул приводив до виконання військові накази полковника.

Полковий хорунжий мав охороняти в поході полкове знамено.

Полковий писар виконував у полковій ратуші роль, що відповідає секретарській.

Сотники, кожен у своїй сотні, виконували, за резолюцією полковника, справи важливі, а інші самі собою.

В кожній сотні були **сотенні отамани, осавули, хорунжі** й **писарі**. Висунення їх з числа почесних козаків та повернення в рядові залежало від волі і влади сотника. Осавули та хорунжі належали до військової служби, а отамани й писарі вершили справи спірні й кримінальні в сотенних ратушах.

В кожному полку мешканці були розподілені на три стани: 1) родини, з яких усі, придатні до військової служби, поступали в рядові **козаки** й виступали в походи; 2) родини **компанійців**, або **підпомічників**, котрі мали в усьому допомагати козакам, які перебувають на дійсній службі, і забезпечувати провіантом тих, хто вирушає в похід; 3) родини, що не ввійшли в перші розряди, залишалися проживати на землях полковників та старшин і називалися **володарськими підданими.**

Полковники не залежали один від одного, але через ряд обставин першість перед іншими віддавалася харківському...

Українці

Люди, що населяли нинішню Харківську губернію, переважно були українці і мали [з іншими українцями] одну мову й одні звичаї, але з часу свого тутешнього поселення в силу життєвих умов значно відхилилися від них до помітної різниці [...]

Слобожанин охайний, гостинний, щиросердо ввічливий. Провести когось, обдурити в чомусь він не годен і має це за гріх; чесний у виконанні умов та обіцянок, через свою щирість судить так і про інших, тому радше буде обдурений, аніж сам подумає обманути. Без влади й начальства не може пробути, чекає розпоряджень і виконує їх без ухиляння; не принижується з корисливості, прагне до знань і справді досягає їх, особливо [це стосується] духовенства, яке в Харківській губернії щодо знань і моральності може бути взірцем.

Видатних кримінальних злочинів, порушення важливих правил релігії та вірнопідданських обов'язків поміж слобожанами з самого їх тутешнього поселення досі ніколи навіть і чути не було; жоден із мешканців сеї губернії ані у війську, ні поза губернією чи вітчизною ніде ні в якому разі не забув обов'язку свого перед престолом і не заплямував тутешньої губернії, а завжди був вірним, відданим владі.

Українець любить музику і має до неї схильність: бачимо, що без усякого навчання музичних правил, не чуючи пояснень щодо правильності нот і такту, він лише на слух вивчає і вірно виграє на скрипці все чисто, що почує. Трійця таких самоуків-музик грає у містах і на весіллях польські й французькі кадрилі, мазурки, вальси та інші танці, часто найновіші в місті, підслухані ними на балу вельможі [...]

Харківщина в особах

Балаклійський район

м.Балаклія Батьківщина співачки Оксани Петрусенко та художника Леонтія Персанова.

с. Андріївка Батьківщина державного і політичного діяча Петра Шелеста.

с.Морозівка Батьківщина народного кобзаря Івана Галинського.

с.Пришиб Могила письменника Григорія Данилевського.

смт Савинці Батьківщина художника Івана Тихого.

с.Чепіль Батьківщина графіка Всеволода Аверіна.

Барвінківський район

м.Барвінкове Батьківщина художника Степана Ярового.

с.Гаврилівка Батьківщина і місце поховання художниці Марії Раєвської-Іванової.

с.Грушуваха Батьківщина скульптора Івана Макогона.

с.Данилівка Батьківщина письменника Григорія Данилевського.

с.Пашкове Батьківщина актриси Тетяни Мірошниченко.

Близнюківський район

с.Гаражівка Батьківщина Івана Шаповала, автора книги про академіка Д.Яворницького «В пошуках скарбів».

Богодухівський район

м.Богодухів Батьківщина Марії Загірньої — літераторки і перекладачки, дружини Б.Грінченка, котрий також певний час тут проживав; кінорежисера Віктора Івченка; кінооператора Михайла Чорного, композитора Валентина Борисова, художника Миколи Уварова. На початку XX ст. тут мешкав письменник Микола Хвильовий.

с.Заброди Батьківщина історика, академіка НАНУ Петра Тронька.

с.Кручик Батьківщина вченого, винахідника, засновника Харківського університету Василя Каразіна.

с.Ріпки Батьківщина народного кобзаря Гната Гончаренка.

смт Шарівка Батьківщина народного кобзаря Василя Ємця.

с.Ярошівка Батьківщина мандрівника і геолога Єгора Ковалевського.

Валківський район

м.Валки Батьківщина письменників Марії Вольвачової, Івана Момота, Петра Панча, співака Миколи Частія, гончара Федора Гнідого. Є пам'ятник письменникові Павлу Грабовському, який перебував у Валках у 1885-1886 рр.

смт Коломак Тут на козацькій раді в 1687 році було обрано гетьманом України Івана Мазепу.

с.Костів Батьківщина письменника Гордія Коцюби.

с.Манили Батьківщина співака Миколи Манойла.

с.Минківка Батьківщина письменника Василя Минка.

с.Мірошниківка Батьківщина актора Миколи Андрусенка.

с.Різуненкове Батьківщина письменника Віктора Кочевського.

Великобурлуцький район

с-ще Канівцеве Батьківщина письменника Олекси Слісаренка.

Вовчанський район

м.Вовчанськ Батьківщина письменників Олеся Досвітнього, Степана Писаревського, співака Анатолія Даньшина.

с-ще Бакшеївка Батьківщина драматурга Костянтина Треньова.

с.Варварівка Батьківщина художника Євгена Волобуєва.

с.Верхня Писарівка Місце трагічної загибелі (1918 р.) історика України Олександри Єфименко (похована в с. Бугаївці).

с.Радянське Батьківщина співачки Євгенії Мірошниченко.

с.Старий Салтів Батьківщина актриси Людмили Бондаренко.

с.Шевченкове Перше Батьківщина актора Володимира Шестопалова.

Дворічанський район

смт Дворічна Батьківщина письменника Петра Писаревського.

с.Іванівка Батьківщина вченого-біолога Іллі Мечникова.

Дергачівський район

смт Дергачі (Деркачі) 1895 року Гнат Хоткевич організував тут селянський театр.

смт Вільшани Батьківщина актора Андрія Крамаренка та режисера Данила Лазуренка.

с-ще Дворічний Кут Батьківщина композитора та співака Олеся Чишка.

с.Малі Проходи Тут 1943 р. знаходилася перша штаб-квартира діячів української культури (О.Довженка, М.Рильського, П.Тичини, Ю.Яновського та ін.) у складі Степового фронту.

Зачепилівський район

смт Зачепилівка Батьківщина письменників Ф.Злидня та А.Хижняка.

с.Олександрівка Батьківщина письменника Миколи Рудя.

Зміївський район

м.Зміїв Батьківщина двічі Героя Радянського Союзу Захара Слюсаренка. У 1930-х роках тут перебував письменник Майк Йогансен.

с.Соколів Батьківщина художника театру Володимира Геращенка.

Золочівський район

смт Золочів Батьківщина письменника Ф.Мар'єнка.

с.Велика Рогозянка Батьківщина художника Григорія Томенка.

с.Довжик Батьківщина актора Івана Твердохліба.

с.Сковородинівка (кол. Пан-Іванівка) Могила філософа та поета Григорія Сковороди. З його життям та діяльністю пов'язані також населені пункти області: Бабаї, Безруки, Великий Бурлук, Гусинка, Довжик, Ізюм, Куряжанка, Липці, Маначинівка, Сінне, Стариця.

с.Олександрівка Батьківщина письменника Павла Автомонова.

Ізюмський район

м.Ізюм Місце битви дружини Володимира Мономаха з половцями 1111 року. Місце розташування загонів Новгород-Сіверського князя Ігоря 1185 року. Батьківщина двічі Героя Радянського Союзу Анатолія Недбайла та художника Сергія Васильківського.

с.Бабенкове Батьківщина художника Василя Забашти.

с.Бугаївка Батьківщина письменника Володимира Александрова.

с.Кам'янка Могили декабристів Володимира Вольховського та Івана Малиновського; у кол. с.Вікніному — декабриста Андрія Розена та його дружини Ганни Розен.

с.Куньє Батьківщина письменника Семена Бабаєвського.

Красноградський район

м.Красноград Батьківщина письменників Леоніда Зимнього, Олександра Копиленка, Леоніда Первомайського, театрознавця Анатолія Горбенка, архітекторів Федора Боровика та Юрія Нельговського. Могила художника, фольклориста, фундатора місцевого краєзнавчого музею Порфирія Мартиновича.

с.Наталине Батьківщина письменника Івана Сенченка.

Краснокутський район

м.Краснокутськ Батьківщина письменників Василя Войцеховича та Миколи Дашкієва, льотчика-космонавта Анатолія Левченка. Дендрологічний парк, заснований родиною Каразіних.

с.Городнє Батьківщина режисера Анатолія Літка.

с.Мурафа Батьківщина народного кобзаря Івана Кучугури-Кучеренка.

с.Олексіївка Батьківщина письменника Івана Неходи.

с.Пархомівка Історико-художній музей, створений на основі колекції Опанаса Луньова.

Куп'янський район

м.Куп'янськ Батьківщина акторів Степана Глазуненка та Валерія Івченка, письменника Володимира Дудинцева, архітектора Сергія Андрієвського.

Лозівський район

с.Павлівка Друга Могила письменника Олекси Десняка (Руденка), полеглого у бою 1942 р.

смт Панютине Батьківщина художника Петра Сльоти.

Нововодолазький район

смт Нова Водолага Батьківщина народного будівничого Якима Погребняка (автора козацького Троїцького собору — нині у м.Новомосковську Дніпропетровської обл.) та співака Арсена Арсенича.

Сахновщинський район

смт Сахновщина Батьківщина композитора Олександра Левицького та письменника Михайла Чабанівського.

с.Гришівка Батьківщина скульптора Євгена Горбаня.

Харківський район

смт Безлюдівка Батьківщина театрознавця Олександра Тарасенка.

с.Веселе Батьківщина художника Михайла Дерегуса.

смт Високий Тут помер співак-бандурист Олександр Досенко-Журба.

х.Вільховий Яр Батьківщина письменника та вченого Бориса Грінченка.

с.Борисівка (кол. Сонцівка) Батьківщина історика, археолога, етнографа, фольклориста, письменника Дмитра Яворницького.

м.Люботин Батьківщина скульптура Федора Балавенського.

м.Мерефа Батьківщина художників Порфирія Жалка-Титаренка та Дмитра Овчаренка. Пам'ятник уродженцеві Мерефи кошовому отаманові Війська Запорізького Іванові Сірку.

с.Нескучне Батьківщина художниці Зинаїди Серебрякової. Тут помер її батько скульптор Євген Лансере.

Чугуївський район

м.Чугуїв Батьківщина художників Іллі Рєпіна, Івана Рашевського, співака Анатолія Бойка, актриси Світлани Чибісової, музиканта Олександра Рубця. Тут у 1840-х роках перебували Олександр Афанасьев-Чужбинський та Яків де Бальмен.

с.Кочеток Могила філософа та психолога М.Грота.

с.Мартове Батьківщина диригента Віталія Куценка.

смт Печеніги Батьківщина художника Генріха Семирадського, письменниці О.Джигурди, композитора Павла Печеніги-Углицького.

Шевченківський район

с.Малі Кринки Батьківщина художника Івана Лободи.

с.Сподобівка Протягом 1902-1910 років тут на хуторі жив і працював драматург і режисер Марко Кропивницький.

(Підготував А.АНДРІЄНКО).

Редакція сподівається, що краєзнавці Харківщини доповнять цей далеко не вичерпаний перелік, а дослідники з інших регіонів допоможуть нам створити ґрунтовну працю «Україна в особах».

Архітектура

Портрет міста

Планування та забудова міст відбивають у своєрідній художньообразній формі історію, матеріальний стан, рівень техніки, звички та смаки людей. Будови, як і все у природі, старіють і руйнуються, проте час їх існування, як правило, значно довший від життя людей. Вони, як свідки минулого, створюють кам'яний літопис, читати сторінки якого, а то й вирішувати практичні завдання реставрації часто допомагають зображення їх вигляду у різні часи. Високу якість архітектурної спадщини Харкова, вік якого наближається до трьох з половиною сторіч, його колишні володарі нехтували. У Державному архіві Харківської області зберігається справа на запит Міністерства внутрішніх справ Росії від 10 грудня 1869 року №1616 про наявність у Харківській губернії пам'яток архітектури та на подання на них креслень. У відповідях на цей запит, які склали у повітах, та в узагальнюючому листі губернатора одностайно стверджується, що в Харківській губернії будь-яких фортець, замків та інших старовинних будівель нема. (ДАХО, фонд 4, оп.17, од.зб.627). Тим часом наприкінці XIX — початку XX сторіч зусиллями видатних вчених краєзнавців, особливо Д.Багалія, було виявлено багатющі скарби культури, мистецтва й архітектури Слобожанщини. Відомості та зображення наведено, зокрема, в *«Истории города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год)»* Д.Багалія та Д.Міллера. Нове репринтне видання цієї фундаментальної наукової праці, у якій подається багато старовиних планів, малюнків і світлин, здійснено 1993 року. Рідкісні зображення багатьох будинків Харкова наведено також у довіднику-путівнику *«Харьков, его прошлое и настоящее»* О.Гусєва, виданому 1902 року з нагоди XII Археологічного з'їзду. Проте чимало старовинних об'єктів залишалося ще поза увагою видавців.

В середині 1910-х — початку 1920-х років славнозвісні вчені-краєзнавці С.Таранушенко та Д.Гордєєв розгорнули активну діяльність з метою вивчення пам'яток місцевої архітектурної спадщини. Вони встигли, незважаючи на тяжкі умови часу, частково надрукувати наслідки своїх знахідок, але їхню самовіддану працю обірвали репресії 1930-х років.

Зацікавленість архітектурною спадщиною почала відновлюватися в повоєнний час у зв'язку з необхідністю відродження зруйнованих міст, до яких належав і Харків. Поступово, разом з початими реставраційними роботами, поширювалися дослідження та пошук у бібліотеках, архівах та інших джерелах потрібних матеріалів. Складалися списки пам'яток, проводилися їх обміри та паспортизація. В архітекторів та аматорів краєзнавців накопичувалися в цей час різноманітні креслення, листівки з зображеннями старого міста, світлини тощо.

Влаштовані в 1960-1970-х роках у харківському Будинку архітектора ретроспективні виставки наштовхнули на думку створити систематичну збірку репродукцій різних зображень найбільш цікавих наявних, втрачених та новітніх будинків Харкова. Почалося їх збирання. Пошукам сприяли співробітники музеїв, архівів, бібліотек, архітектори, аматори-краєзнавці, колекціонери поштових листівок. Вони дозволяли фотографувати належні їм оригінали, ділилися різними відомостями. Водночас виконували натурні світлини старих та нових будинків. Так поступово складалася збірка, якій було надано форму картотеки. Її основу складають картки розміром 14х20см з паперу для креслення, на одному боці яких наліплено світлину розміром від 9х12 до 13-18 см, на другому занотовано поштову адресу, назву, рік побудови об'єкта, прізвище архітектора та особливі примітки. Зазначено також, де знаходиться оригінал та коли зроблено натурну світлину.

Розклад карток виконано за топографічною ознакою, враховуючи історично складену радіально-кільцеву схему плану Харкова. Перший розділ картотеки становлять загальні краєвиди міста, другий — будинки на майданах та вулицях центру, далі — по секторах за стрілкою годинника. Будинки наведені за їхніми поштовими номерами, спершу — непарними, потім парними. При наявності декількох зображень об'єкта різного часу, їх покладено за віком. На додаток до картоте-

ки залучено світлини станцій метрополітену, пам'ятників на цвинтарях та портрети архітекторів.

Картотека за своїм змістом і структурою не дублює Зводу пам'яток. Окрім зображень офіційно затверджених об'єктів до неї включено фонові та інші будівлі. Зараз у картотеці налічується понад 8000 карток, до більшості з яких додані негативні знімки. Поповнення картотеки триває, оскільки структура її дозволяє робити це без перепон.

Матеріали картотеки користуються значним попитом. З її допомогою здійснено декілька постійних та тимчасових виставок, видано ілюстровані книжки, вміщені нариси в періодичній пресі, показано численні телепередачі. Картотека допомагає архітекторам-реставраторам, викладачам та студентам, усім, хто цікавиться історією міста.

Бажано, щоб для неї віднайшлося місце і в фондах майбутнього музею архітектури Харкова, потреба в якому назріла давно.

Олександр ЛЕЙБФРЕЙД,
кандидат архітектури.

м.Харків.

Фенікс з архіву

Все своє життя я провела у двох старих приватних будинках м.Харкова. Я зацікавилася їх історією. В результаті збирання спогадів та розшуків у відділі краєнавства біліотеки ім.Короленка та Державному архіві Харківської області (ДАХО) виявилось, що обидва будинки пов'язані з діяльністю відомого українського архітектора Василя Григоровича Кричевського. Перший дім на Москалівці на розі вулиць Котляревської, 13 та Володимирської, 60 виявився власним будинком архітектора, який він збудував за своїм проектом і де мешкав з родиною. А другий по вул.Чернишевській, 37

Колишній будинок ВУЦВКа, а ще раніше — Дворянського зібрання; зруйнований під час війни. (Фото 1913 р.).

На задньому плані світлини кінця XIX — початку XX ст. — Миколаївська церква в центрі міста, закладена в середині XVII ст., знесена в 1927 році.

збудований за проектом архітектора І.Гінша, а пізніше з двору надбудований другий поверх за проектом підлітка В.Кричевського, який тоді працював на будівельника М.Бабкіна.

Розпочавши пошуки в ДАХО, я зацікавила роботою в архіві й кандидата архітектури О.Лейбфрейда, і подальші наші пошуки були спільні. Протягом 5 років нами переглянута більшість існуючих в ДАХО справ, що стосуються архітектури м.Харкова, і виявлено досить багато цікавого. Хоча далеко не у всіх справах збереглися креслення, а деякі будинки зруйнував час, є багато й таких, що існують і зараз. А це велика підмога для реставраторів, коли вони відновлюють чи реконструюють їх, а також для тих, хто цікавиться архітектурою рідного міста.

Встановлено імена авторів та датовано час зведення багатьох будинків, унікальних споруд, віднайдено проекти, наприклад, знайдено креслення Гостиного двору архітектора Євгена Олексійовича Васильєва та маловідомі проекти будинків першого харківського міського архітектора, академіка архітектури, професора Харківського університету Андрія Андрійовича Тона. Це його власний будинок на початку вул.Пушкінської (знесено) і два будинки Катерини Іпатіївни Кузіної на площі Радянської України (знесено) та по вул.Свердлова, 30, який потім багато разів перебудовувався і де пізніше розміщувалось Харківське музичне училище.

Пошуки виявили і зовсім невідомі наслідки творчості у Харкові таких архітекторів, як Йогансон (15 справ) та Томсон (70 справ). Зі споруд, створених за проектами Бориса Йогансона, що існують і досі, вкажемо на будинки по вул.Свердлова №№2, 6, 28. З творів Андрія-Моріца Томсона відмітимо: два дерев'яні театри в садах по вул.Чоботарській і К.Маркса та будинки по вул.Свердлова №№1, 18, 52, 54.

Досі було дуже мало відомо про діяльність архітектора Бориса Покровського, а його ім'я стало майже призабуте. А ми знайшли 105 справ (!), де він фігурує як автор. До нашого часу вціліли його власний будинок на площі Феєрбаха і майже поруч з ним розташований на розі Московського проспекту, 47 та площі Феєрбаха двоповерховий будинок, а також будинки по вул.Сумській №№ 4, 14, 15.

Було забуте й ім'я архітектора Харківського університету Івана Гінша. Знайдено 43 справи, що стосуються будівель, споруджe-

них за його проектами, серед них — 3-я чоловіча гімназія на вул.Гоголя, 7.

Із забутої творчості Болеслава Михаловського відмітимо проект першого харківського дерев'яного 3-поверхового будинку оперного театру (був розташований на початку вул.Свердлова) і реконструкції Комерційного клубу на вул.Римарській та Драматичного театру на вул.Сумській, а також Міського будинку на площі Радянської України. З приватних будинків за його проектами цікава споруда по вул.Чернишевській, 6, що належала художниці М.Раєвській-Івановій та її чоловікові громадському діячеві С.Раєвському. Знайдено також креслення костьолу, що по вул.Гоголя.

Знайдено в ДАХО 71 справу з роботами архітектора Григорія Ілліча Маяцького, також майже забутого. Із 90 справ, що стосуються Григорія Яковича Стрижевського, виявлено багато будинків, які існують і зараз, хоч автори багатьох з них були або зовсім невідомі, або авторство приписувалося іншим архітекторам. Це будинки по Сумській, 55 (реконструйовані пізніше), Свердлова, 52, Ярославській, 22, Пушкінській, 29 та інші.

Загалом виявлено близько 800 креслень та описів існуючих та втрачених споруд, що дає змогу істотно поповнити уяву про історію архітектури м.Харкова XIX — початку XX сторіч. Більшість проектів виконано в еклектичному дусі, властивому тому часові, що засвідчує різноманітність почерку окремих харківських зодчих, які зробили свій внесок у забудову нашого міста.

Тетяна ТИХОМИРОВА,
краєзнавець.

м.Харків.

Рядки з привітань

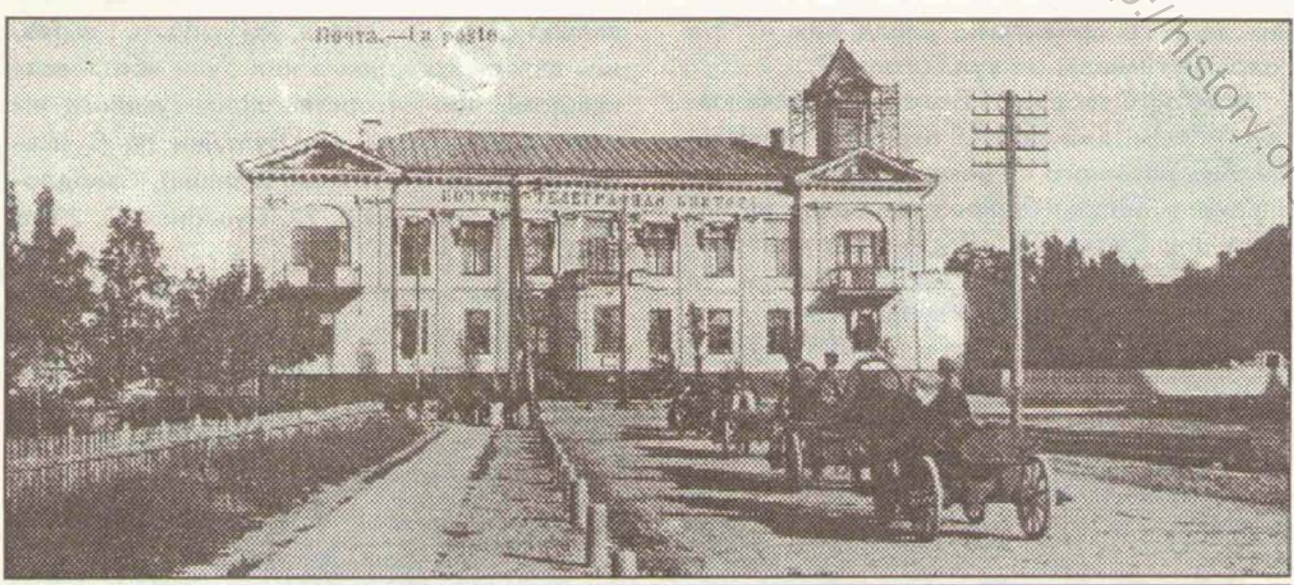
Президії Національної академії наук України

В умовах будівництва молодої держави Національна академія наук України надає пріоритетного значення дослідженням рідного краю, вивченню яскравих сторінок регіональної історії, самобутньої культурної спадщини та унікальних природних ресурсів нашої країни. Краєзнавча тематика посідає почесне місце у наукових планах академічних установ. НАН України активно сприяє цілеспрямованій діяльності Всеукраїнської спілки краєзнавців, зацікавлено допомагаючи випускові журналу «Краєзнавство» та науково-пізнавальної літератури про рідний край, маючи на меті утвердження засад історичної правди, формування національної свідомості українського народу.

Бажаємо широкому загалові подвижників українського краєзнавчого руху нових творчих здобутків у благородній справі вивчення і популяризації історико-культурних і природних скарбів Батьківщини на благо розвитку України.

Президент Національної академії наук України

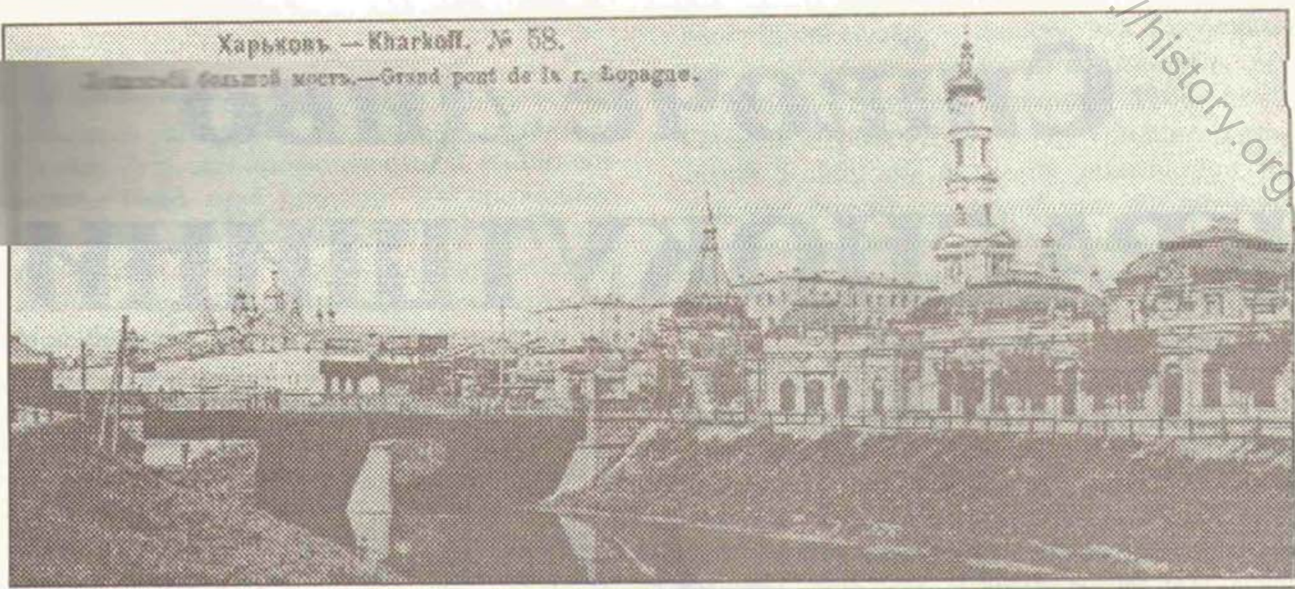
Борис ПАТОН.

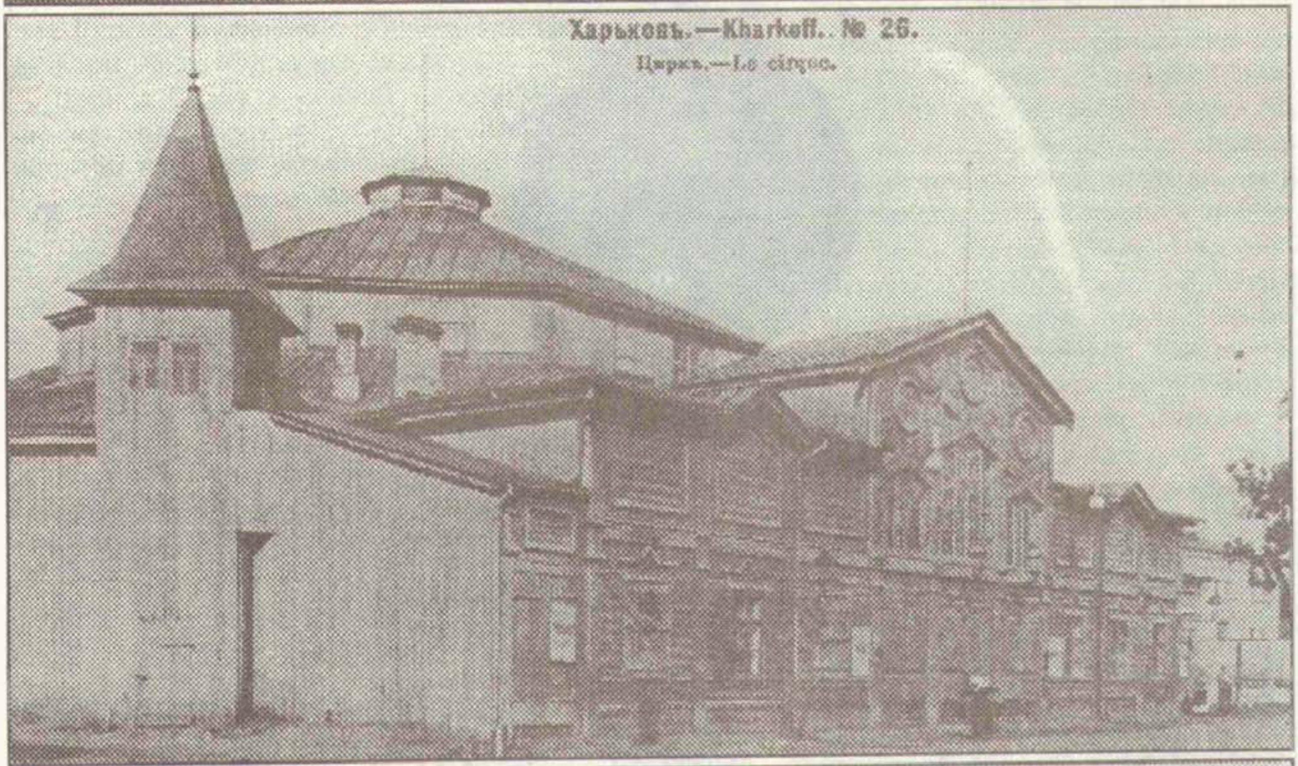

На світлинах початку XX ст. — архітектурні пам'ятки старого міста з колекції поета й харковознавця Івана Пашкова.

Харьковъ.—Kharkoff. № 58.
[illegible] большой мостъ.—Grand pont de la r. Lopague.

Харьковъ.—Kharkoff. № 26.
Циркъ.—Le cirque.

Харьковъ.—Kharkoff. № 56.
Биржа.—La bourse.

Співоче диво КРАСНОКУТЩИНИ

Існує міркування, що архітектурні витвори різняться за такими ознаками: 1) німі, 2) ті, що промовляють, 3) ті, що співають. Повз одні споруди ми проходимо байдужно, або в кращому разі можемо згадати, що в цьому будинку мешкає хтось із наших родичів чи міститься якась установа. Інші будинки привертають наш погляд окремою незвичною деталлю, старанністтю оздоблення, особливою пишнотою. Саме вони «промовляють». Та вряди-годи зустрічаються й такі споруди, які примушують розглядати їх протягом тривалого часу, захоплюють цілком, запам'ятовуються назавжди, пробуджують бажання дізнатися про них і про їх будівничих докладніше. Це і є витвори архітектури, що співають.

Церква Спаса в селищі Володимирівці, що на Краснокутщині, без сумнівів, належить до категорії «співочих».

Той, хто вперше побачить цю церкву, обов'язково буде у захваті від її статечності, ретельності виконання всіх робіт, бездоганної геометричної вірності ліній, дбайливої обробки деталей, щедрого скульптурного декору, рясності білокам'яного різьблення, орнаментів, золочення бань.

Пам'ятка з будь-якої точки огляду ніколи не роздроблюється на окремі складові частини — усі разом вони утворюють гармонійну, живописну й незмінно зрівноважену композицію.

Серед могутніх дубів, струнких сосен і білокорих берізок споруда справляє враження нерукотворного витвору самої природи. Та її творцями були люди — архітектори, скульптори, мармурники, каменярі, ковалі, мозаїсти, маляри — найталановитіші митці, руками яких зводилася ця видатна пам'ятка.

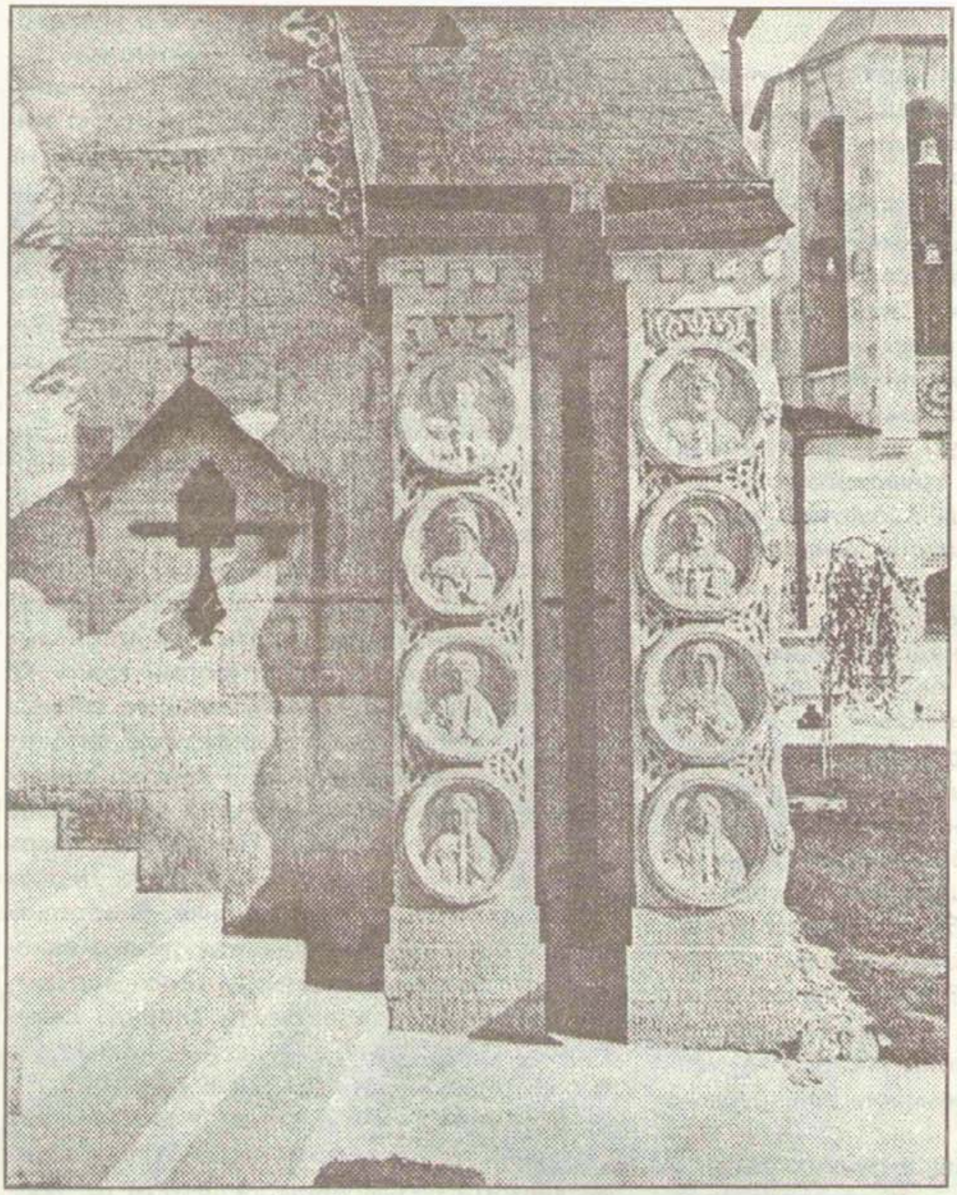
Замовником церкви був відомий український цукрозаводчик П. Харитоненко. Збудовані ним цукрозаводи і досі дають солодку продукцію, зокрема в сусідніх селах Мурафі й Пархомівці. Та був цей промисловець людиною неординарною. Один з найбагатших капіталістів початку нинішнього століття, дбайливий господарник, він мав чутливу душу, добре знав і цінував мистецтво, меценатствував, колекціонував витончені твори. З особливою пристрастю Харитоненко збирав давньоруський іконопис і дрібну західноєвропейську скульптуру середньовіччя. Саме для збереження і демонстрування своєї колекції він вирішив спорудити в маєтку Наталівці (за ім'ям доньки) своєрідний музей — церкву, яка б успадковувала риси давньоруської архітектури.

Проект споруди виконав 1908 року Олексій Щусєв (1873-1949). Тридцятип'ятилітній майбутній академік архітектури на той час безумовно перебував під значним впливом розповсюдженого на початку XX століття руху ретроспективістів, які намагалися відтворювати (часто-густо механічно) історичні архітектурні стилі. Та, на відміну від інших, молодий зодчий ретельно вивчив давню архітектурну спадщину. Цьому особливо сприяла його участь у реставрації Василівської церкви в Овручі (нині Житомирської області), яка після татаро-монгольської навали протягом майже семи століть лежала в руїнах. Щусєв зумів, уникаючи фантазій і фальшування, на основі скрупульозного вивчення навіть найдрібніших уламків, відновити істинні форми храму XII століття. Ця робота стала першою справді науковою реставрацією видатного витвору архітектури. Накопичені у її процесі знання Щусєв ефективно використав у створенні Троїцької церкви Свято-Почаївської лаври (нині в Тернопільській області) та церкви Спаса для маєтку Харитоненка. В останній роботі архітекторові вдалося творчо використати принципи давньоруського зодчества і водночас спроектувати споруду самобутню, оригінальну, таку, що не копіює сліпо історичних пам'яток часів Київської Русі, а дивним чином передає їх витонченість і стрункість. Саме тому церкву Спаса можна вважати безумовним шедевром тогочасного ретроспективізму.

Храм було закладено 1911 року. В розробці проекту й особливо у спостереженні за будівництвом Щусєву допомагав Олексій Рухлядєв (1883-1946), який брав активну участь у процесі розробки остаточного варіанту, самостійно допрацьовував численні деталі, був свого роду «композитором», що створював «симфонію» архітектури, скульптури, живопису і декоративно-ужиткових робіт.

Споруда приваблює своїм скульптурним декором, в якому відчувається рука неабияких майстрів. Найбільш відомим з них, безперечно, є Сергій Коньонков (1874-1971). Для церкви Спаса він виконав рельєф «Розп'яття», вміщений на південному фасаді споруди. Рельєф було вирублено з кам'яного блоку бригадою мармурників під керівництвом Паніна у Наталівці влітку 1913 року під наглядом самого Коньонкова.

24 рельєфи у круглих медальйонах, що

вікон майже до самісінької підлоги покривали розписи, виконані художником Олександром Савиновим (1881-1942).

Час, події, люди завдали чудовій споруді великої шкоди. Спочатку було ліквідовано музей. За невідомими адресами зникли живописні полотна та блискучий різьблений золочений іконостас. Войовничі атеїсти забілили всі внутрішні розписи, зафарбували у брунатний колір мозаїчне панно, пошкодили рельєфи і скульптури, в їх числі й «Розп'яття» Коньонкова.

У повоєнний час горе-господарники влаштували у шедеврі архітектури... кочегарку. І досі чимало блоків білокам'яного облицювання мають тьмяний, закурений вигляд. Кілька років тому нарешті кочегарку «виселили» з церкви, але натомість залишили її

прикрашають західний фасад, виконав Олександр Матвєєв (1878-1960).

Окрім Матвєєва, візерунки та написи на стінах храму викарбовували мармурники Василь Єлізаров, Сергій Круглов та Єгор Соколов.

Над головним входом до церкви яскраво палахкотить у сонячних променях мозаїчне зображення Спаса. Ім'я його автора, на превеликий жаль, досі не встановлено.

Святковому зовнішньому вигляду церкви відповідала ще більша ошатність, розкіш, пишнота її внутрішніх приміщень, особливо основної зали, чиї стіни, склепіння, баню і простінки барабану, попружні арки й укоси

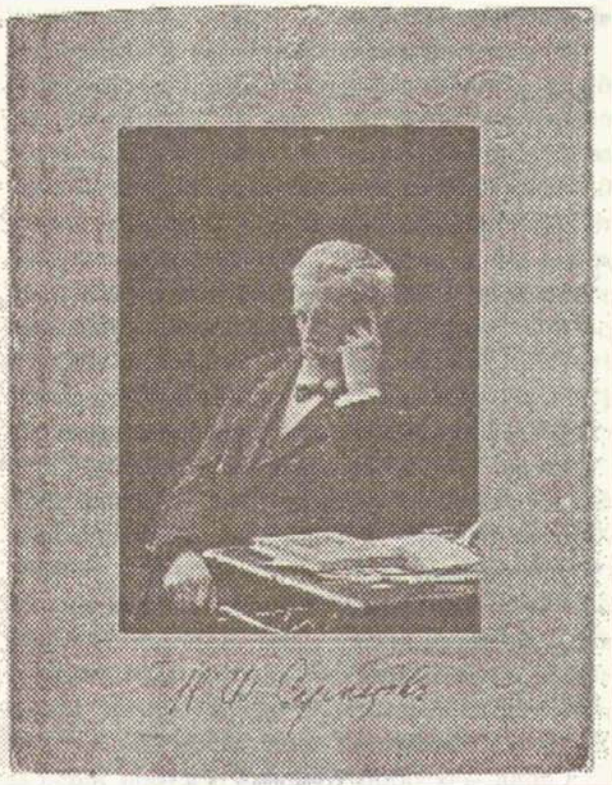
без опалення. Холод і вологість негативно вплинули на схоронність споруди — з'явилася морозявина, а в підвалах розвинувся грибок, що руйнував цементний розчин і каміння.

Та наприкінці 80-х років групою харківських архітекторів було зроблено обміри пам'ятки і після детального вивчення складено проект реставрації. Сподіваємося, що в недалекому майбутньому визначний витвір архітектури заспіває на повний голос.

Павло ПАНОВ,
Володимир КОДИН.
(Харківська державна академія міського господарства).

Видатні краєзнавці

Академік Микола Сумцов — історик Харкова

Микола Федорович Сумцов (18 квітня 1854 — 14 вересня 1922 рр.) — видатний представник вітчизняної історико-філологічної науки другої половини XIX — початку XX ст., відомий педагог, громадський діяч, публіцист, краєзнавець. Його перу належить понад 950 наукових, науково-популярних та публіцистичних робіт, присвячених історії України XVII-XIX ст., етнографії, фольклористиці, історії української та російської літератур, історіографії, джерелознавству, археології, історичній географії, історії мистецтва.

Ще в дожовтневий період М.Сумцов одержав широке визнання завдяки численним науковим працям, лекціям у Харківському університеті, великій просвітницькій і громадській діяльності. Вчений обирався членом-кореспондентом Російської, Чеської, академіком Української академій наук, користувався великим авторитетом у науковому світі. Але після смерті на довгі роки був забутий, окремі його наукові праці потрапили до спецсховищ бібліотек, не перевидавались, були недоступними. Його ім'я рідко згадували в наукових дослідженнях. Офіційно ім'я М.Сумцова не перебувало під забороною, але через ряд політичних причин значна кількість праць Сумцова з історії України, української культури, українознавства в цілому виявилась негласно забороненою. Як нам видається, причина полягає в тому, що М.Сумцов — один із головних провідників ідей українського національного Відродження у Слобідській Україні, зокрема Харкові в кінці XIX — на початку XX ст., активний і послідовний пропагандист української мови та літератури, української народної творчості, — а це не збігалося з офіційною політикою, яка проводилася радянською державою з кінця 20-х до кінця 80-х рр.

Нині історична наука перебуває на шляху переборення стереотипів у висвітленні вітчизняної історії. Із забуття повертаються імена вчених і політичних діячів. Тому сьогодні наукове дослідження творчої спадщини академіка М.Сумцова є актуальним і важливим для нового етапу розвитку українського суспільства.

Історія й етнографія Слобідської України посідають у творчості М.Сумцова чільне місце. Понад половину з відомих на сьогодні 950 робіт ученого присвячено вивченню минулого цього краю. Серед них дві спеціальні монографії — «Очерки народного быта» (1902 р.) та «Слобожани. Історико-етнографічна розвідка» (1918

р.), сотні статей, рецензій, бібліографічних заміток, присвячених Харкову. Щороку він писав декілька статей і багато невеликих дописів рецензійного характеру, які публікувалися переважно в місцевих газетах «Южный край» і «Харьковские ведомости», а також частково в «Киевской старине».

У комплексі робіт М.Сумцова з історії Слобідської України окреме місце посідають дослідження з історії Харкова і Харківського університету. Усього цих робіт нараховується близько 50. В основному це публіцистичні статті, написані на актуальні для того часу теми з життя міста, невеликі історичні довідки-пошуки з далекого й недавнього минулого міста (наприклад, «Бедствия в Харьковской губернии» (1879 р.), «О наводнении в Харькове в 1853 г.» (1888 р.), «Борьба харьковского Земства с Курско-Харьковско-Азовской железной дорогой» (1888 р.) та ін.), численні некрологи та статті бібліографічного характеру про видатних осіб Харкова (Г.Квітку, М.Лисенка, С.Васильківського, Х.Алчевську та ін.), статті й замітки, присвячені найрізноманітнішим питанням соціального і культурного розвитку міста. Сьогодні ці твори вченого становлять для нас великий інтерес у плані відтворення історії життя Харкова в кінці XIX — на початку XX століття.

Серед усіх робіт Сумцова з історії Харкова необхі,-но виділити одну, яка має методологічний, пос ановочний характер у розробці питання про написання цілісного комплексного історичного дослідження з історії міста. Це — стаття 1880 р. «Два слова о составлении систематического исторического исследования о городе Харькове». Стаття цікава й важлива тим, що в ній учений розробляє досить детальний план того, як треба збирати матеріали і писати історичне дослідження про місто. Для створення такого комплексного дослідження Сумцов вважає необхідним передусім зібрати потрібний археологічний та історичний матеріал, опублікувати найважливіші для побутової історії міста документи, що зберігаються у громадських та приватних архівах, скласти список друкованих творів про минуле міста, видати спеціальні історичні монографії про діяльність окремих місцевих закладів, передусім про Харківський університет.

На думку вченого, обов'язково треба звернути увагу на оригінальність та особливість міста, його відмінні від інших міст риси. А *«цінність історичного дослідження визначається тим, наскільки воно формує і зміцнює створену думку людини. Зближенням фактів минулого визначається їхня суть і значення»*.

Микола Федорович ще у 80-х роках XIX ст. порушив питання про необхідність створення фундаментальної праці з історії Харкова і готував для неї грунт. Такою працею згодом стала монографія Д.Багалія і Д.Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования», написана 1912 року.

М.Сумцов не тільки склав план майбутнього дослідження про Харків, але й розробив деякі конкретні питання історії міста. У його статтях була дана детальна історико-географічна характеристика Харкова («Два слова о составлении систематического исторического исследования о городе Харькове»), ремесел і промислів («Культурные переживания», 1890 р.), соціальної структури міського населення («Современная городская колонизация», 1902 р.). Автор характеризує Харків як центр великої ярмаркової торгівлі, але водночас місто бідне на вигоди цивілізації. Основне ядро населення у середині XIX ст. складали селяни й міщани, меншою за числом групою були поміщики й купці, які теж осідали в місті. За твердженням ученого, поміщики *«приносили нахил до освіти й літературні інтереси»*, купці *«приносили капітали»*. У кінці XIX — на початку XX ст. змінюється соціальний склад населення, з'являється робітничий клас із домішкою збіднілого й розореного дрібномаєтного дворянства, які і склали основу міської колонізації. У зв'язку з цим Сумцов порушує питання про необхідність ретельного вивчення робітничого класу. Для зручності вивчення він пропонує розчленити цю категорію населення на декілька категорій: фабричні робітники, заводські, майстрові, ремісники, прислуга.

Увагу Сумцова привертали найрізноманітніші міські проблеми: санітарний стан міста, екологічна ситуація, розвиток мережі охорони здоров'я у Харкові, численні проблеми культурного життя міста. Наприклад, дві статті були присвячені широко відомій Попівській Академії і діяльності її засновника й головного натхненника О.Паліцина. В цих працях ученого міститься загальна оцінка розвитку культури у краї і роль Попівської Академії в цьому процесі. Тут Сумцов уперше вводить до наукового обігу декілька листів В.Каразіна до О.Паліцина.

Таким чином, різноманітні за темами і за формою викладу численні статті М.Сумцова, присвячені Харкову, дають уявлення про життя, побут, потреби міста в XIX — на початку XX століття, оприлюднюють значний фактичний і статистичний матеріал, готують базу для написання фундаментальної праці про Харків.

Важливою складовою історії міста Харкова є історія Харківського університету — вищого навчального закладу, з яким було пов'язане все

життя вченого. Доробок Сумцова про Харківський університет, що нараховує близько 70 робіт, складається з декількох частин. Це роботи безпосередньо з історії університету, серед них особливе місце посідає монографія «Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905)», написана у співавторстві з Д.Багалієм і В.Бузескулом (1906 р.), а також численні біографічні статті про викладачів, опубліковані в «Биографическом словаре профессоров Харьковского университета», у книзі «Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905)», різних енциклопедичних і довідкових виданнях, місцевих газетах. Значна за обсягом творча спадщина Сумцова присвячена науковій і громадській діяльності його вчителів — професорів Харківського університету Мартина Дринова та Олександра Потебні.

На кінець XIX ст. були опубліковані лише окремі журнальні статті, присвячені в основному першим рокам існування Харківського університету. Це роботи М.Лавровського «Эпизод из истории Харьковского университета» (1873 р.), О.Рославського-Петровського «Об ученой деятельности Императорского Харьковского университета за первые десятилетия его существования» (1855 р.), К.Фойгта «Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1856 г.» (1859 р.), І.Щелкова «Из истории Харьковского университета» (1890 р.). У цих працях епізодично висвітлювались наукова діяльність окремих професорів і студентів, адміністративні заходи щодо управління університетом тощо, але не існувало жодної систематичної роботи, яка б дозволила скласти уявлення про місце університету в суспільстві, результати його діяльності, внутрішню структуру.

На відміну від своїх попередників, М.Сумцов намагався підходити до вивчення історії університету комплексно, як до значної історико-культурної проблеми. Його цікавили буквально всі питання, пов'язані з історією виникнення й діяльності університету, організацією навчально-виховного процесу. Декілька заміток учений присвятив засновникові Харківського університету В.Каразіну, порушив у пресі питання про спорудження пам'ятника видатному землякові.

Необхідність створення історії Харківського університету М.Сумцов обстоював ще в 1880 р., а в 1894-му написав невелику статтю «Материалы для истории Харьковского университета», в якій спробував дати коротку характеристику діяльності навчального закладу за минулі 20 років. Робота послужила матеріалом при підготовці «Краткого очерка истории Харьковского университета...». Для написання цілісного монографічного дослідження з історії одного з провідних вузів країни М.Сумцов звертається до широкого кола джерел, серед яких головне місце займали практично недосліджені матеріали Харківського університетського архіву, а також документи Міністерства народної освіти, мемуари, приватне листування.

У «Кратком очерке Харьковского университета...» Сумцов умістив великий розділ про історію вузу за дії статуту 1863 р. (з 1863 по 1884 рр.), дав докладну критичну характеристику цього статуту, проаналізував його вплив на життя університету, наукову й педагогічну діяльність професорів, умови життя й навчання студентів. Сумцов першим з університетських професорів висунув ідею про необхідність введення до навчальних програм як обов'язкових предметів — історії й етнографії України, української мови і літератури, дав докладну характеристику харківському студенству за національним складом.

Микола Сумцов був одним з перших літописців Харківського університету, хто розглядав історію вузу в тісному зв'язку з суспільно-політичним життям. Його хвилювали й цікавили студентські проблеми. В роботах ученого знайшли вияв численні питання наукової і суспільно-політичної діяльності університету в XIX — на початку XX століття, історія наукових товариств і музеїв, роль вузу в історії і культурному житті Слобідської України.

Праці М.Сумцова звернені не тільки до минулого Харкова, але й до його майбутнього — до нових поколінь його мешканців. У наш час не тільки не знижується, а навіть посилюється громадський і науковий інтерес до життя і творчої спадщини видатного українського вченого. Настав час перевидати кращі його праці, присвячені історії українського народу. Даниною пам'яті Сумцова стало б увічнення його імені хоча б у назві однієї з вулиць Харкова, минуле якого з такою ретельністю й любов'ю відтворено в талановитих дослідженнях ученого.

Ганна САВЧЕНКО.
(Харківський інститут мистецтв ім.І.П.Котляревського).

Батько української географії

Степан Рудницький і наукове життя Харкова (1926-33 рр.)

Останнім часом почало повертатися із забуття ім'я визначного українського географа, академіка Всеукраїнської академії наук (ВУАН) Степана Львовича Рудницького. Проте малодослідженими залишаються деякі сторінки життя й діяльності вченого, зокрема харківський період (1926-33 рр.).

Народився С.Рудницький 3 грудня 1877 р. на Галичині в місті Перемишлі (тоді це була Австро-Угорщина, тепер — Польща). У 1895 р. вступив на філософський факультет Львівського університету. Тут він слухав лекції відомого українського історика М.Грушевського. Під його впливом написані перші наукові праці Рудницького в галузі історії. Проте незабаром наукові інтереси молодого вченого переміщуються в царину природознавства, передусім до астрономії, географії та геології. Знання з двох останніх дисциплін, здобуті на лекціях польського географа Антонія Ремана, він поглиблює у Віденському університеті, де його вчителем став видатний німецький географ і геолог Альбрехт Пенк. У 1908 р. С.Рудницького затвердили приват-доцентом Львівського університету з правом викладання географії українською мовою.

Грунтовна європейська освіта дала йому змогу написати цілу низку наукових праць високого рівня з географії. Серед них слід відзначити методологічну розвідку «Нинішня географія» (Львів, 1905), «Коротку географію України» у двох частинах (ч.1 «Фізична географія» — Київ, 1910; ч.2 «Антропогеографія» — Львів, 1914), яка була першим узагальненням з географії українських земель, популярне видання «Україна — наш рідний край» (Львів, 1917). Окрім української, праці С.Рудницького друкувалися іншими мовами, зокрема німецькою та англійською, що сприяло поширенню знань про Україну у світі.

Після революційних подій і анексії Галичини Польщею Рудницький був вимушений покинути Львівський університет і разом з іншими представниками української інтелігенції емігрувати спочатку до Відня, а потім — до Праги. В еміграції він розгорнув наукову й викладацьку діяльність як професор географії Українського вільного університету (УВУ), написав фундаментальні «Основи землезнання України» (Прага, 1923), а також декілька політико-географічних і політичних праць, у яких закладено підвалини політичної географії України й відстоюється українська національно-державницька ідея.

У 1920-ті рр. деякі з українських емігрантів переходять на прихильницькі позиції до уряду Радянської України, що сприяв відродженню української культури. Ця так звана «політика українізації» потребувала кваліфікованих українських фахівців, тому

керівники Наркомату освіти (НКО) УСРР сприяли їхньому поверненню з еміграції. Так, у 1924 р. повернувся до Києва колишній політичний опонент більшовиків Михайло Грушевський і був обраний дійсним членом ВУАН. Можливо, наслідуючи цей приклад учителя, восени 1926 р. Степан Рудницький прийняв запрошення НКО УСРР і переїхав із Праги до Харкова для організації наукових досліджень у галузі географії в Україні. Невдовзі за ним прибули його діти Левко й Орися, а також празькі учні — В.Баб'як, В.Буцура, М.Іваничук.

Починаючи з жовтня 1926 р., життя і наукова діяльність С.Рудницького пов'язані з Харковом. Його призначено професором Харківського геодезичного та землевпорядження інституту, де він викладав географію й картографію. До речі, у цьому ж навчальному закладі на кафедрі українознавства працювала українська поетеса й педагог Христина Алчевська.

Рудницький одразу поринає в наукове середовище тодішньої столиці України. Стає членом Харківського наукового товариства (ХНТ), а також співредактором друкованого органу його Природничої секції — «Вісника природознавства», видання якого після п'ятирічної перерви відновили 1927 р. в Харкові (до цього він виходив у Києві). Разом з С.Рудницьким до редколегії «Вісника природознавства» увійшли М.Білоусов, професор кафедри фізіології та гістології тварин Харківського інституту народної освіти (ХІНО), у який тоді був реорганізований Харківський університет, і О.Яната, професор кафедри ботаніки Харківського інституту сільского господарства та лісівництва.

Харківське наукове товариство було засновано 1920 р. як філію Українського наукового товариства, але після злиття останнього з ВУАН перетворено 1924 р. на окрему організацію. Розміщувалось ХНТ в Українському будинку вчених (на той час — вул.Пушкінська, 62). Рудницький бере активну участь у роботі природничої секції ХНТ, виступає на її засіданні з доповіддю «Про завдання географічної науки на українських землях», публікує свої статті на шпальтах «Вісника природознавства». Уже в його першому числі за 1927 р. з'явилася праця С.Рудницького «Землезнання як самостійна природнича наука», у якій автор зазначав, що *«невдовзі й у нас виросте фаланга молодих академічних географів, які в боротьбі зі старими забобонами прецінь раз угрунтують у Східній Европі землезнання як самостійну природничу науку».**

24 лютого 1928 р. на річному засіданні Природничої секції ХНТ була обрана нова Президія в складі: М.Білоусов (голова), О.Яната (заступник голови), Д.Зайцев (секретар), М.Барабашов і С.Рудницький (члени президії). На цьому ж засіданні порушено питання про створення Географічної підсекції НХТ, котра офіційно була заснована 27 березня 1928 р., а перше її засідання відбулося 5 квітня. Підсекція складалася з 19 членів і мала президію в складі: С.Рудницький (голова), К.Дубняк (заступник голови), В.Буцура (секретар). На першому засіданні підсекції була заслухана доповідь Рудницького «Географічна наука в рамцях діяльності географічних Товариств», в якій зазначено нагальну потребу заснування окремого географічного товариства в Україні. А *«до заснування Українського Географічного Товариства мусить його функції сповняти Географічна підсекція Харківського Наукового Товариства»*. Слід відзначити, що Географічне Товариство УРСР створено в 1947 р. як Українську філію Географічного товариства СРСР і лише в 1993 р. офіційно зареєстровано окреме Українське географічне товариство (УГТ).

Іншим напрямом наукової діяльності Рудницького в Харкові була краєзнавча робота. Він увійшов до складу Українського комітету краєзнавства (УКК), опублікував у його друкованому органі — журналі «Краєзнавство» — статтю «Радянська туристика». На 1 січня 1929 р. з 12 членів УКК троє були географами — В.Геринович, К.Дубняк і С.Рудницький. Усі вони представляли Український науково-дослідний інститут географії та картографії (УІГК), що був організований Рудницьким і підтримував найтісніші стосунки з УКК.

Головною метою приїзду знаного вченого до Харкова саме й було створення першої в Україні наукової установи академічного типу в галузі географії. Бо на той час дослідницька робота українських географів зосереджувалася на кафедрах навчальних закладів, і навіть ВУАН не мала географічного підрозділу.

Як пише сам Рудницький у програмовій статті «Завдання Українського Географіч-

* *Тут і далі при цитуванні збережено правопис і виділення оригіналу.*

ного Інституту й його видавництв», організація УІГК почалося ще в листопаді 1926 р., коли Управлінням науковими установами НКО УСРР він був занесений до мережі науково-дослідних установ, що невдовзі мали повстати в Україні. З-поміж цих установ у Харкові також засновані Науково-дослідний інститут Тараса Шевченка (директор — Д.Багалій), Український інститут марксизму-ленінізму (директор М.Скрипник), Український інститут прикладної ботаніки (директор — В.Любименко) та інші.

С.Рудницький починає гуртувати навколо себе однодумців, більшість з яких потім стали співробітниками й аспірантами УІГК (К.Дубняк, Т.Скрипник, С.Кобзей-Сіяк, Н.Гаврилова, В.Максакова та ін). Утворився географічний гурток, засідання якого, за згодою професора географії О.Івановського, проходили в географічному кабінеті ХІНО. *«Уже в січні 1927 р. почалися регулярні сходини гуртка, на яких зачитувано реферати й дискутовано на теми в першу чергу з методології новітнього землезнання взагалі, картографії, геоморфології, землепису й краєзнавства зокрема»*. Потім збори були перенесені в простору кімнату Організаційного бюро географічного інституту по вул.Чернишевській, 63. Це приміщення надав створюваному інститутові заступник уповноваженого Наркомату закордонних справ УСРР І.Кулик, відомий український письменник і громадський діяч. За висловом С.Рудницького, *«це діло тов.Кулика мусить бути записане золотими буквами в історії Українського Географічного Інституту»*, бо дало змогу розпочати наукову роботу за півроку до його офіційного відкриття. За цей час проведено 8 екскурсій околицями Харкова й геоморфологічно-гідрографічну експедицію для вивчення долини й течії Дніпра від Києва до Херсона (з 19 червня по 20 липня 1927 р.).

Після повернення з експедиції Рудницький із співробітниками продовжує роботи, що наближають відкриття інституту. 10 вересня 1927 р. в часописі «Культура і побут» друкується стаття С.Рудницького «Перспективи Українського Географічного Інституту», де викладаються головні його завдання, серед яких перше й найважливіше — *«виховати як найбільшу кількість своїх аспірантів на **наукових, академічних географів-дослідників**»*. Друге важливе завдання — створення шляхом колективної праці української школи географів, що повинна на високому рівні плекати географічну теорію і практику. А для цього географ-дослідник мусить бути також і мандрівником, тому третє головне завдання — *«безпосереднє, наглядне пізнання близьких і далеких країв»* шляхом організації різноманітних експедицій.

У статті також порушуються питання видавничої діяльності інституту (друкування часопису, монографій, картографічної продукції), створення бібліотеки й картотеки, придбання інвентаря, виділення достатньої кількості приміщень. Крім матеріальних засобів, згадується й інша потреба: *«Треба гурту людей, які спрямували б свої найкращі сили двиганню цієї переважної галузи нашої науки, треба людей, для яких наука була б ціллю, а не прикрим обов'язком»*. Саме такою людиною був Степан Рудницький.

1 жовтня 1927 р. відбулося офіційне відкриття Українського науково-дослідного інституту географії та картографії, директором якого став С.Рудницький. У травні 1928 р. УІГК разом із деякими іншими науковими організаціями та установами перебирається в Будинок науки по вул.К.Лібкнехта (Сумській), 33, де йому виділили п'ять кімнат. До революції цей будинок належав Харківському інститутові шляхетних дівчат, а після переїзду столиці до Києва тут розмістився Харківський державний педагогічний інститут. У роки війни будинок було зруйновано, а його рештки розібрано.

На УІГК покладалися великі сподівання щодо систематичного вивчення географії України. Історик і географ А.Синявський у праці «Проф. В.Б.Антонович як географ України» (1928) писав: *«Зараз маємо з відкриттям Українського Географічного інституту (Харків) певне огнище географічного знання, що допоможе належному вивченню українських земель систематично»*. Рудницький мав стати організатором української географічної школи так само, як свого часу Володимир Антонович створив школу істориків України.

Під керівництвом Степана Рудницького в інституті працювали: керівник відділу фізичної геогрфії Микола Дмитрієв, професор ХІНО, автор праць з геоморфології та палеографії України; відділу описової й економічної географії — Кость Дубняк, професор ХІНО, автор праць із географічної бібліографії та краєзнавства; відділу антропогеографії — Володимир Геринович, професор Кам'янець-Подільского інс-

титуту народної освіти, автор праць з географії України, теорії та методики географії, краєзнавства; знані географи В.Баб'як, В.Буцура, Г.Величко, М.Іваничук та картографи Т.Скрипник, Г.Криворотченко.

С.Рудницький запрошував до співпраці українських учених, що жили за межами УСРР. У «Записках Українського науково-дослідного інституту географії та картографії», «Віснику природознавства» друкуються статті географа Мирона Дольницького (УВУ в Празі, Чехословаччина), львівського історика Івана Крип'якевича (після приєднання Східної Галичини до України в 1939 р. він став професором Львівського університету).

Крім друку свого часопису, УІГК виготовляв картографічну продукцію. Співробітники Інституту провели дослідження на Донецькому кряжі (19-26 червня 1928 р.), брали участь у підготовці й проведенні експедицій до Центрального Тянь-Шаню (1931-33 рр.). Під час останніх керівник експедицій М.Погребецький і географ М.Демченко назвали одну з вершин піком Українського науково-дослідного інституту географії та картографії, що, як виявилося, був найвищою точкою Тянь-Шаню (пізніше він отримав назву піка Перемоги).

За свій науковий доробок С.Рудницький заслуговував звання академіка, але керівництво ВУАН мало до нього упереджене ставлення. Про це свідчить його лист від 9 травня 1929 р. до К.Студинського, голови Наукового товариства ім.Шевченка у Львові, де він пише:

«... прохаю Вас порушити справу моєї кандидатури до ВУАН на терені Н.Т. ім.Шевченка. Прошу цего не брати на карби якоїсь нескромности — приневолюють мене до цього обставини. Мою кандидатуру ставляють публічно на зборах і в часописях харківські наукові й громадські круги, а також київська вчена молодь. На успіх не разраховую, та вважав би доцільним, щоб моя кандидатура була поставлена перше всього Наук. Тов. ім.Шевченка, якого дійсним членом я є від 1901 р. і — думаю — не одним з найпослідніших. Думаю, що супроти постійно негативного становища, яке займає проти мене ВУАН, тільки Н.Т. ім.Шевченка може мені дати відповідну статисфакцію. Тільки від його я її вижидаю — маю надію не незаслужено й не надаремно».

Усе ж таки 13 червня 1929 р. на засіданні гідрогеологічної комісії ВУАН С.Рудницький був одноголосно ухвалений на академіка. Його кандидатуру підтримали академіки Д.Граве (математик), Б.Срезневський (метеоролог), П.Тутковський (геолог і географ) і керівник Управління науковими установами НКО УСРР Ю.Озерський.

Проте плідно попрацювати в ранзі академіка вже не довелось, бо йшов до фіналу період «українського ренесансу». У 1930 р. вийшов другий і останній випуск «Записок...» Інституту, а в 1931 р. скінчив своє існування «Вісник природознавства». С.Рудницький був уведений до складу редколегії багатотомної «Української радянської енциклопедії» як керівник географічного відділу, але потім припинили і її видання.

Почались репресії проти української інтелігенції, передусім емігрантів-галичан. 23 березня 1933 р. Рудницького заарештували, звинуватили в причетності до націоналістичної Української військової організації (УВО), вислали на п'ять років у табори, а в 1937 р. розстріляли. У 1965 р. він був реабілітований, але його праці повернулися зі спецсховищ тільки останнім часом.

Разом з С.Рудницьким було репресовано багатьох співробітників географічного інституту, який фактично припинив діяльність. Офіційно УІГК разом із столичними установами перевели 1934 р. до Києва, а 1937 р. закрили. Окрема географічна науково-дослідна установа в Україні з'явилася лише в листопаді 1991 р., коли в Києві був створений Інститут географії АН України.

Павло ЧЕРНОМАЗ,
дійсний член Харківського відділу Українського географічного товариства.

Що замовчували архіви

Богодухів: трагедія 1933-го

Протягом багатьох десятиліть одна з чорних сторінок історії України — про голодомор початку 30-х — залишалася закритою для дослідників. Про біду, що звела в могилу мільйони безвинних людей, не прийнято було — та й небезпечно! — писати і говорити.

Сьогодні, коли відкрито спецсховища, коли таємне, що довго зберігалося під багатьма замками, стало явним, ми знаємо про своє минуле значно більше. Але, на жаль, ще далеко не все.

Прагнучи встановити істину, з'ясувати справжні врати населення Богодухівщини в той час, ми звернулись до обласного державного архіву. Було переглянуто чимало «справ» з безліччю ухвал, обов'язкових постанов, звітів, доповідних записок (нерідко з дріб'язкових, не вартих уваги питань). І все — марно... Про те, що давно цікавило, турбувало, не давало спокою, практично не знайдено нічого. Мовчать офіційні документи про небачену в історії трагедію, начебто її зовсім і не було...

Показовим є такий факт. В об'ємистому *«Звіті Богодухівського районного партійного комітету V-ій районній партійній конференції»* за період з червня 1932 року по грудень 1933 року аналізується робота промислових і сільськогосподарських підприємств, партійних і державних органів, установ освіти, культури, охорони здоров'я та ін. Говориться про *«успіхи в будівництві соціалізму»*, більше двадцяти разів виголошено славослів'я *«мудрому вождю», «геніальному керманичу», «батькові і вчителю народів»*. Ще більш в найрізноманітніших словосполученнях вжито *«по-більшовицькому», «більшовицький», «більшовицька»* (боротьба, єдність, пильність, наполегливість, завзятість, відвертість та ін.). Про справжню ціну такої «відвертості» можна зробити висновок хоча б з того, що **на 92 сторінках звіту жодного разу не сказано про найголовніше, найстрашніше, що тоді повсюдно відбувалося, — масову загибель людей від голоду**. Є в тому звіті про *«заклятих ворогів народу», «шкідників»*, про падіж коней, скорочення кількості великої рогатої худоби та птиці. А от про катастрофічне скорочення населення району, його причини — жодного слова.

Відповідь на питання, як і чому це сталося, хто винен, дано тільки в останні роки. Лише сьогодні, через багато десятиліть після страшної трагедії, ми маємо — та й то неповні — дані про жертви організованого голодомору по окремих населених пунктах нашого району, поіменно знаємо деяких постраждалих. І допомогли встановити істину чудом уцілілі папери ЗАГСу — документи величезної вибухової сили.

Гортаєш вицвілі, часто наспіх і з великим запізненням заповнені бланки довідок про смерть земляків — і майже фізично відчуваєш страждання приречених на передчасну загибель людей: і старих, і малих, батьків і їхніх дітей, безвісних бездомних жебраків і сиріт з місцевого дитячого будинку. Часто стає моторошно від усвідомлення масштабів біди, просто не віриться, що таке могло бути у мирний час при середній врожайності, на шістнадцятому році радянської влади. Але факти — уперта річ. Ось лише короткий коментар до того страшного мартирологу.

В Богодухові, більшість з п'ятнадцяти тисяч мешканців якого була зайнята в сільському господарстві, люди почали помирати від нестачі харчів уже з осені 1932 року. Замість допомоги бідуючому населенню місцеві власті споряджали бригади ударників, які під приводом стягнення податків, хлібозаготівлі забирали найнеобхідніше, часто останнє, що можна було з'їсти. З кожним місяцем становище погіршувалось.

Скорботний список жертв голоду нового

На світлині — рельєф «Розп'яття», вирублений на фасаді церкви Спаса в Наталівці. (Див. статтю «Співоче диво Краснокутщини»).

1933 року в місті відкрив шестирічний вихованець дитбудинку Петрик Хвилівський. Хлопчик помер у перший день січня. За ним пішли з життя ще двоє його однолітків. Після цього смерть ніби приглядалась до сиріт, зосереджених в одному місці. А потім слабнучих від систематичного недоїдання дітей почала косити безжально. В березні вона забрала 7 душ, у квітні — 18. У травні в дитбудинку вихованці помирали нерідко по двоє — троє за один день. Усього в тому весняному місяці згасло життя 29 дітей, турботу про яких взяла на себе держава. І майже кожному з них було поставлено один і той же стандартний діагноз: *«спад діяльності серця»*, *«серцева недостатність»*.

Не витримував дитячий організм щоденного випробування голодом. А в дорослих не вистачало мужності зазначити істинну причину масової загибелі підопічних. Із 63 померлих у першому півріччі (це кожен четвертий вихованець) понад 40 малюків не досягли й восьмирічного віку. До болю коротким було для бідних сиріт обіцяне *«щасливе дитинство»*.

Смертність серед жителів Богодухова постійно зростала і набагато перевищувала народжуваність. Так, у січні появилось на світ 12 немовлят, а помер 31 чоловік, у лютому відповідно 11 і 54, в березні це співвідношення вже становило 13 до 105, у квітні на 9 народжень прийшлося 164 загиблих. У травні померлих було в 14 разів більше (243 душі), ніж народилося. В тому місяці прийшло в життя 17 чоловік і рівно стільки ж пішли з нього лише за одинєдиний, найчорніший день — 24 травня. Смерть без розбору косила людей і в червні, забравши в домовину 149 нових жертв. І лише в липні поступово почала відступати: мабуть, притупилася коса в руках Кістлявої...

Щоб приховати, замаскувати справжні причини великих втрат населення, медикам було дано вказівку: у випадках смерті від голоду в графі «причини» ставити скорочено ББО (*«большие безбелковые отеки»*). За тією «невинною» абревіатурою з трьох букв — опух усього тіла, крайнє виснаження організму, невимовні страждання приречених на передчасну смерть і неминучий кінець.

Не витримували, передусім, діти. Нерідко в сім'ях вони вмирали одне за одним. Інколи по двоє в один день або разом з батьками. Так, менше ніж за три тижні не стало двадцятисемирічного Павла Гарбуза і його двох синів, чотири- і шестирічного хлопчиків. На вулиці Піщаній протягом місяця померло троє дітей Максима Коваля. Агонія родини Євмена Бондаренка тривала довше. В лютому невблаганна смерть забрала п'ятирічну Таню, у квітні — десятирічного Федора, а 12-го травня — зразу двох останніх — шестирічного Костю і восьмирічну Марійку. Протягом квітня — травня втратив чотирьох своїх дітей Панас Коваль. Молодшому було шість місяців, старшому — вісім років.

Імена... Імена жертв штучного голодомору. Їх можна продовжувати довго. Виписані в ряд за час загибелі, вони і сьогодні волають про нечуваний злочин кремлівського тирана і його поплічників.

— *Страшний то був час беззаконня і голоду,* — згадував на схилі віку Всеволод Семенович Гаражій. — *Пам'ятаю, як увірвалися до нас п'ятеро здорованів-активістів і в пошуках зерна в хаті й сараї все перевернули шкереберть. Нарешті, на горищі знайшли таки приховану «на чорний день» макітру з борошном, і, нікого не питаючи, забрали. Після чого пішли робити трус до сусідів. Вози з пограбованими продуктами повільно посувалися по вулиці. А вслід їм — прокльони, безсилі сльози приречених на голод людей.*

— *А навесні,* — продовжував невеселу розповідь посивілий дідусь, — *коли вже давно закінчились і висівки, ми з мамою здирали кору з молодих берізок і рвали лободу. Все це дрібно нарізали і запарювали у великій мисці. Після розтирання з розм'яклої брудно-земної маси ліпили щось на зразок коржів і пекли. Це був «хліб наш насущний».*

Рятуючись від голоду, люди їли гнилу картоплю, буряки минулорічного врожаю, які викопували в полі, кішок, собак, ховрахів, м'ясо здохлих тварин та інші покидьки. Наслідком такого «харчування» були шлункові хвороби, що наближали нещасних до ями на кладовищі. Доведені до відчаю люди божеволіли, накладали на себе, іноді на своїх дітей руки. В районі були випадки людоїдства...

Повсякденним побутовим явищем стало жебрацтво. Варвара Павлівна Гарбуз і сьогодні з болем і гіркотою згадує, як її, тоді підлітка, голод гнав до центру міста, примушував днями стояти з простягнутою за милостинею рукою. Та більшість перехожих байдуже проходила мимо, заклопотана своїми бідами. Як свідчать загсівські документи, лише в травні міліцією було підібрано на вулиці 18 померлих від голоду бездомних жебраків (у тому числі й немовлят), імена яких встановити так і не вдалося.

А поруч з вмираючими була крамниця торгсину (*«торгсин»* — *«торговля с иностранцами»*), забита продуктами. Тут за золото можна було придбати всілякі крупи, борошно, масло, цукор — усе, що твоя душа бажає. Хочеш їсти — віддай пам'ятні родинні коштовності (хрести, сережки, вінчальну каблучку та інше). Жалкуєш

чи не маєш (у переважної більшості таких цінностей вже давно не було) — помирай з голоду... І мерли з голоду серед продуктового багатства. Це була ще одна наруга «соціалістичної» держави над своїми громадянами, яких зробили «іноземцями» на своїй споконвічній землі, аби, скориставшись бідою, викачати кошти для проведення *«соціалістичної індустріалізації»*.

Невідомо, скільки золота таким варварським способом зібрали, витрясли в районі. Зате знаємо, якою дорогою ціною заплачено за черговий «експеримент» над людьми. За офіційними, применшеними і «заокругленими» даними, лише в 1933 році в Богодухові померло 1000 його жителів, 259 з них були малолітніми (1-16 років). Прізвища, імена, вік, тодішні адреси 929 загиблих нині відомі. А скільки їх було насправді, тепер важко сказати. Одне можна стверджувати з певністю: більше, ніж за чотири попередні роки, разом узяті.

Становище сільського населення в багатьох випадках було ще жахливіше. Пограбоване внаслідок «продразверстки» 1932 р., воно вимирало нерідко цілими родинами, родами. В Забродівській сільраді, наприклад, у 1933 р. народилось 86, а померло 377 чоловік, в т.ч. в самих Забродах — 320. Чорна смерть тут заглядала майже в кожну хату, але частіше всього навідувалась у багатодітні сім'ї. За два з половиною тижні липня вона забрала трьох дітей Трохима Руденка. В родині Петра Чуйка від голоду померло четверо, троє з яких пішли в небуття одне за одним протягом тижня. Услід за 47-річним Петром Кузьмичем Назаренком загинули й четверо його нащадків, найменшому з яких було лише п'ять місяців. Не набагато пережив своїх дітей Харитон Григорович Чуйко. На початку червня він поховав п'ятнадцятирічного сина, через три тижі — в один день — не стало двох дочок, а через два дні після смерті батька згасла й остання дворічна дівчинка. Трагічно склалася доля ще одних Чуйків. Не витримавши голодних і душевних мук, померли 65-річний Іван Степанович, його одружений син Артем і діти останнього. Не стало діда, його дорослого сина і сімох онуків. Зник, вирубаний під самий корінь, цілий рід, якому б ще жити та жити.

Сільрадівський обліковець спочаку сумлінно реєстрував те, що бачив, засвідчуючи причини смерті: *«помер від недоїдання»*, *«від голоду»*, *«від опуху»*. Та правда стала небезпечною.Тому пізніше в довідках появляються ті зловісні **ББО, ББО, ББО...** А ще частіше графа «причина смерті» залишаєтья незаповненою, пустою або проставлено в ній одне нейтральне слово *«невідомо»*. Жили люди, трудилися на землі, ростили дітей, плекали надії на обіцяне *«світле майбутнє»* — і раптом пішли з життя *«невідомо»* чому. І не один, два, десять, а 110 (!) чоловік лише по одній Забродівській сільраді. То була груба фальсифікація за вказівкою «зверху», зухвалий обман, спроба сховати сліди нечуваного злочину. Такі факти, яких ні замовчати, ні спростувати. Сумна статистика голодомору лише по одній з 35 сільрад району, де жили сумлінні трударі, нелегкою працею яких годувалась, багатіла країна. Самі ж вони та їхні діти в тому страшному році гинули сотнями.

Великих втрат зазнали й інші села. І в кожному з них — свої трагедії цілих родин, свої мученики і жертви голодного терору. В тому році в Дмитрівці не дорахувались 208 односільчан, Павлівці — 226, Кручику — 241, Крисиному — 320, Сінному — 401, Вінницьких Іванах —438, в Полковій Микитівці, яка втратила 503 душі, повністю вимерли десятки сімей, **назавжди зникли прізвища Селіверст, Кахля, Бузенко та інші.** Одна з свідків того народного горя 77-річна Феодосія Олексіївна Носатенко згадує: *«Мені під час чергування в сільраді доводилося звозити трупи мертвих. Зі мною їздили два чоловіки. Ми зупинялись майже біля кожного двору, заходили в хату і забирали померлих. Добре знаю, що лише в одній могилі, над якою стоїть тепер пам'ятний знак, поховано 70 чоловік...»*.

Іноді, згадують очевидці, до ями разом з тілами померлих попадали і ще живі, конаючі люди...

Сьогодні неможливо назвати точну цифру втрат населення Богодухівщини в 1933 році: облік вівся несистематично, факти загибелі людей фіксувалися нерідко через місяць, два, навіть три і більше по тому, в багатьох випадках немає даних за чималі відрізки часу. Та й «верхи» не хотіли бачити істинної картини. Для них голоду «не було». Деяке уявлення про розміри трагедії того часу дають підрахунки, зроблені на основі реєстраційних довідок районного ЗАГСу. За неповними відомостями, лише по 12 сільрадах тоді померло (в більшості від голоду) 3256 чоловік. За всю свою історію до цього — під час татарських набігів, епідемій чуми і холери, воєн і окупацій — українське село не зазнавало таких величезних втрат.

То був геноцид сталінського тоталітарного режиму проти цілого народу. Таке ніколи — ніколи більше! — не повинно повторитись.

Микола БЄЛЯЄВ,
директор Богодухівського краєзнавчого музею.

«Справа» УФТІ

Тема чергових краєзнавчих читань у клубі «Краєзнавець» при відділі україніки Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Короленка «Репресії серед харківських вчених-фізиків» привернула увагу багатьох харків'ян і гостей міста.

З розповіддю виступив завідувач однієї з лабораторій Харківського фізико-технічного інституту доктор фізико-математичних наук Юрій Ранюк, член Американського фізичного товариства, який підготував до видання книгу «Справа УФТІ», а зараз працює над монографією «Історія ядерно-фізичних досліджень в Україні».

Слухачів, серед яких були гості — фізики з Австрії, захопили сторінки існування в 1928-29 роках у Харкові Українського фізико-технічного інституту (УФТІ), створеного, за первісною задумкою, *«для забезпечення потреб підростаючого харківського машинобудування»*, куди з Ленінградського фізичного інституту, очолюваного академіком А.Йоффе, були направлені найбільш талановиті вітчизняні фізики — Л.Ландау, І.Обреїмов, К.Синельников та інші. Група молодих учених-ентузіастів, яку прозвали *«високовольтною бригадою»*, в складі К.Синельникова, А.Вальтера, О.Лейпунського та Г.Латишева відразу ж захопилась ідеєю розщеплення атомного ядра штучно прискореними частками. Була створена серія протонних прискорювачів, започатковано ядерно-фізичні дослідження. В УФТІ була організована перша в країні кріогенна лабораторія під керівництвом талановитого вченого Л.Шубникова, який добровільно залишив роботу в Кріогенному центрі Нідерландів і переїхав працювати в Україну.

10 жовтня 1932 р. харківським науковцям, другими в світі (після Резерфорда в Англії), вдалося здійснити розщеплення ядра літію прискореними протонами, про що директор Інституту І.Обреїмов сповістив світові через газету «Правда». Це була справді історична подія. З цього часу Харків став столицею вітчизняної ядерної фізики, а його вчені — найбільшими авторитетами в цій галузі науки. Досягнута в УФТІ реакція розщеплення ядра стала основою атомної енергетики в майбутньому — і використання ядерної енергії в мирних цілях, і ядерної зброї. І.Курчатов, у майбутньому творець радянської атомної бомби, який очолив лабораторію №2 з реалізації радянського атомного проекту (лабораторію №1, створену на базі довоєнного УФТІ, очолював К.Синельников), до війни часто приїздив в УФТІ, щоб повчитись у харківських фізиків, і разом з ними опублікував 12 наукових праць.

Над ідеєю створення атомної бомби, що носилася в світі задовго до початку другої світової війни, працювали німецькі та американські фізики. «Сам» А.Ейнштейн у листі від 02.08.39 р. переконав Ф.Рузвельта зайнятися «урановою проблемою» і атомною зброєю. Дві перші атомні бомби були, як відомо, скинуті в 1945 р. на японські міста Хиросиму і Нагасакі за вказівкою американського президента Трумена. **Але авторами проекту атомної бомби були, як стверджують заявки на винахід, харківські фізики, що працювали в УФТІ: В.Маслов і В.Шпинель** (заявки під назвою *«Об использовании урана как взрывного и отравляющего вещества»*, *«О центрифугировании»*), **Ф.Ланге, В.Маслов** (*«О термоцентрифугировании»*). Вони запропонували не тільки «виріб» — атомну бомбу, а й технологію його виготовлення, де важливим елементом було роз'єднування ізотопів за допомогою термоцентрифуги. На жаль, заявка на винахід пролежала «під сукном» із жовтня 1940 р. до американських вибухів над містами Японії. Тільки через 6 років авторам було видано свідоцтво на винахід. Про це московська газета «Неделя» в №22 за 1990 р. детально розповіла в статті В.Бабаєва і С.Гудкова *«Атомная бомба — харьковский проект»*.

Поряд з видатними відкриттями в науці історія УФТІ має немало чорних, часто трагічних сторінок.

Із 30-х років молодий Інститут у Харкові, що почав бурхливо розвиватися, привернув увагу всесвітньої науки. Сюди на запрошення його керівництва приїздять і залишаються працювати відомі вчені з закордону: Вайсберг (Австрія), Ланге (Німеччина), Руеманн, Гаутерманс, Еренфест, Шлезінгер та інші. Але творчий злет тривав недовго. «Ейфорія» 1932 року, на жаль, швидко проминула. В

перші ж місяці жорстоких бездумних репресій 30-х років і пізніше були заарештовані Обреїмов, Ландау, Лейпунський, Шубников, Розенкевич, Горський, Іваненко, Комаров, Корець, Бриліантов та інші. Гоніння також зазнали іноземні вчені, звинувачені в шпигунстві. Органи влади наполягали на виїзді іноземних спеціалістів за межі СРСР. Для цього їм створювали нестерпні умови праці. Це можна яскраво простежити на долі члена комуністичної партії Австрії фізика О.Вайсберга, що народився в 1901 р. в Кракові в родині купця, яка пізніше переїхала до Відня. На запрошення директора УФТІ Обреїмова він разом з дружиною Євою Штріккер у березні 1931 р. переїздить до Харкова і починає працювати в кріогенній лабораторії, очолюваній професором Шубниковим. Проявляє ініціативу в започаткуванні в Харкові міжнародного «Фізичного журналу», що став виходити з 1932 р. німецькою, англійською та французькою мовами, і був беззмінним членом редколегії. Згодом лабораторію низьких температур розділили. У селищі Липовому Гаю під Харковом розпочалось будівництво дослідної станції глибокого охолодження (ДСГО). Проект станції і її будівництво очолив Олександр Вайсберг.

З кінця 1934 р. після вбивства Кірова політична обстановка в країні особливо загострилась, і працювати ставало дедалі важче. Органи влади почали наполягати на виїзді Вайсберга з СРСР. Але на його захист стало керівництво Інституту та Наркомважпрому. Навесні 1936 р. в Ленінграді було заарештовано дружину Вайсберга, а на початку 1937 р. його самого почали викликати на Раднаркомівську в Харкові в управління НКВС на допити. Запропоновано признатися у створенні в УФТІ шпигунської диверсійної групи, що працює на користь гестапо, та назвати спільників. Вайсберг заперечував. 1.04.1937 р. його заарештували. У лютому 1939 р. його переводять до київської Лук'янівської в'язниці, а у вересні 1939 р. — до московської Луб'янки. Врятувало Вайсберга від загибелі те, що він не був громадянином СРСР, стійко переносив тяжкі тортури, а ще — потужна кампанія на його захист. Професор М.Руеманн — керівник дослідної ділянки відділу низьких температур у 1937 р. надіслав до Наркомату важкої промисловості позитивні свідчення про Вайсберга. 16.05.38 р. А.Ейнштейн звернувся до Сталіна, в червні 1938 р. надійшла телеграма лауреатів Нобелівської премії Ж.Перрена та подружжя Жоліо-Кюрі. Дев'ять років Вайсберг провів у «країні Рад», з них 6 років — плідна робота в УФТІ, 3 роки — у в'язницях Харкова, Києва, Москви. 5.01.1939 р. на мосту через Буг у Бресті Вайсберга було передано офіцерами НКВС до рук гестапо, до рук, які до нього давно тяглися і з яких він лиш випадково вирвався живим.

По війні О.Вайсберг зі своєю новою дружиною Софією Цибульською перебрався спочатку до Швеції, а потім до Англії, де опублікував свою книгу *«Змова мовчання»*, яка перевидавалася в Америці, Франції, Чехословаччині, Ізраїлі та Польщі під різними назвами. Помер Вайсберг 4.04.1964 р. у Парижі.

Читач уже «пройшов» гулагівську тему за О.Солженіциним, Б.Антоненком-Давидовичем і особливо за І.Багряним (*«Сад Гетсиманський»*). В журналі «Березіль» №2 за 1993 р. опубліковано уривок із книги О.Вайсберга *«Великий конвейєр»* (в перекладі Ю.Ранюка). Книга написана на харківських матеріалах, і вона разом з «Садом Гетсиманським» може правити за джерело до вивчення історії харківського ДПУ-НКВС (ГПУ-НКВД). Багряний і Вайсберг знаходились в одних і тих же харківських в'язницях, в один і той же час і майже одночасно опублікували свої твори. Головне те, що Вайсберг іноземець, і він звертає увагу на такі сторони радянської дійсності, яких не помічали звиклі до неї місцеві автори.

Книга Вайсберга цінна для вивчення історії вітчизняної науки, історії УФТІ, який до війни був одним із провідних наукових центрів країни і світу. Автор пише про політізолятори, або внутрішні в'язниці СРСР, в яких за допомогою певної методики в'язнів змушували публічно визнавати злочини, котрих вони ніколи не скоювали. За задумом слідчих, Вайсберг мав відігравати роль спільника Бухаріна, якому було доручено вбити Сталіна та висадити в повітря низку об'єктів Харкова. Автор пройшов усі кола слідства — *великий конвейєр*, коли протягом семи діб його безперервно, змінюючи один одного, допитували енкаведисти: Резніков, Шалит та Вайсбанд — усі троє реальні персони. Лише після третього «конвейєра» та «ваньки-встаньки» він остаточно підписує звинувачення. Автор детально описує очні ставки зі своїми колегами з УФТІ, котрі теж стали в'язнями — з начальником лабораторії низьких температур Шубниковим, з колишнім директором УФТІ Обреїмовим, з продовжувачем своєї справи щодо ДСГО Комаровим та іншими. Але він не має на них зла, оскільки знає, якими методами

були вибиті з них свідчення проти нього. Тільки недавно в УФТІ дізналися, що Шубников та Комаров були розстріляні. В'язні холодногірської в'язниці обирають Вайсберга старостою камери. Це незаперечне свідчення його високих морально-вольових якостей.

Комісія в складі заступника директора УФТІ В.Михайлова, докторів фізико-математичних наук Ю.Ранюка та М.Рекало поставила за мету розшукати й опублікувати всі матеріали про репресії тих років. Матеріали комісії були частково опубліковані в журналі «Наука в Росии» №№5-6 за 1992 р. у статті Ю.Ранюка і О.Овчарова — співробітника СБУ по Харківській області — *«Реабилитированы посмертно»*.

Буквально приголомшує своєю надуманістю і трагічним кінцем «справа» наукових керівників УФТІ Л.Шубникова, В.Горського та Л.Розенкевича, які за рішенням НКВД і прокуратури СРСР від 28.10.37 р. були розстріляні в період 8-10 листопада 1937 р. «Справа» містить матеріали 1937 р., що стосуються арешту, слідства і виконання вироку, а також документи, складені в 1956 р. в процесі реабілітації загиблих. Відчувається атмосфера брехні, лицемірства і повної безправності, в яку потрапляла людина в тоталітарній державі.

Опубліковані витяги із справжніх документів, наприклад, свідчення Л.Ландау від 3.07.56 р.: *«Лев Вікторович Шубников був одним з найвидатніших фізиків світового масштабу, що працювали в області низьких температур. Він один із зачинателів цієї галузі науки у нас. Збиток, нанесений радянській науці передчасною загибеллю Шубникова, важко переоцінити. Говорити про його шкідливу діяльність абсолютно абсурдно»; «Вадим Сергійович Горський був видатним фахівцем з рентгеноструктурного аналізу. За останні 20 років ми не мали в цій галузі фізики рівної йому сили»*.

Йшов час. Історія виправдала невинних, реабілітувала їх посмертно. Дружина Шубникова Ольга Трапезникова до останнього часу не вірила про загибель чоловіка, надіялась, що він живий, і звернулась 13.06.91 р. до Політбюро ЦК КПРС із запитанням. Незабаром прийшла невтішна відповідь: *«Л.В.Шубников был расстрелян 10.11.37 г. по решению Наркома внутренних дел СССР и прокурора СССР от 28.10.37 г. Сведений о месте расстрела и захоронения в архивных материалах, хранящихся в Управлении КГБ, не имеется. Свидетельство о смерти Л.В.Шубникова Вам будет выслано ЗАГСом Киевского РИК г.Харькова.*

Начальник подраздела УКГБ по Харьковской области А.В.Фомин».

... Ніхто з присутніх у цей вечір на краєзнавчих читаннях у бібліотеці імені Короленка не залишився байдужим до цікавої розповіді Юрія Ранюка. Згадали своїх рідних, близьких, знайомих, яких зачепили репресії в ті чорні роки. Іда Рутгайзер розповіла про свого батька Блоха Давида Марковича — ветеринарного лікаря за фахом, якого в 1938 р. «присудили» до розстрілу. Тільки втручання академіка Г.Проскури як депутата Верховної Ради СРСР, який звернувся з листом до М.Калініна, врятувало батька від смерті. Розстріл замінили каторгою. Не уникла таборів ГУЛАГу і мати.

Активіст Харківського й Томського товариства «Меморіал» В.Бримерберг розповів про свого батька, агронома з Латвії, висланого в Сибір і там розстріляного. Він запропонував скласти й опублікувати списки всіх репресованих і замучених з політичних мотивів громадян. Такий мартиролог буде даниною пам'яті про загиблих.

Микола КОРЖ,
кандидат технічних наук,
член правління Харківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Обставини загибелі поета В.Свідзинського

«Зникнення» — так назвав свій останній твір Ю.Трифонов, лаконічно визначивши те, що чекало на кожного в умовах тоталітаризму. Зникали республіки, народи, установи, театри, музеї, а найчастіше — люди: археологи, історики, мовознавці, етнографи, музикознавці, фольклористи, діалектологи, складачі словників, літредактори, педагоги, юристи, перекладачі з мов нових і давніх, коректори, бухгалтери, агрономи, ветеринари, кінорежисери, кінооператори, сценаристи, поети, прозаїки, драматурги, професори, доценти, аспіранти, бібліотекарі, фотографи, маляри, залізничники, тобто представники усіх галузей життя. Найбільше знищувальні тенденції комуністичної системи виявилися у ставленні до національної інтелігенції. В.Петров-Домонтович писав: *«Гігантська кремлівська м'ясорубка перемелювала в криваве м'ясиво тисячі, десятки, сотні тисяч людей, що втілювали в собі дух, розум і сумління українського народу»**

Вітчизняна література 30-х років — це суцільний мартиролог, цвинтар «ліквідованих» у країні смерті. Такої трагедії не зазнало красне письменство жодного народу. З небаченою жорстокістю масові репресії обрушилися на харківських письменників, які тоді очолювали українсьу літературу. Адже Харків був столицею України і осередком діяльності ВАПЛІТЕ (Вільна Академія пролетарської літератури, згодом — «Пролітфронт») — відомої літературної організації, якою керували М.Хвильовий і М.Яловий. Ваплітян В.Петров називав *«гвардією українською літератури»*, її було винищено першою. Ліквідації підлягали українські футуристи і конструктивісти, начебто вони комусь заважали. Безвинними жертвами більшовицьких катів стали М.Яловий, О.Досвітній, О.Слісаренко, М.Йогансен, Г.Епік, М.Куліш, Лесь Курбас, Г.Хоткевич, М.Семенко, Г.Шкурупій, В.Поліщук, К.Буревій, брати Крушельницькі, В.Бобинський, М.Вороний та багато інших письменників, критиків, літературознавців.

Сьогодні ми сприймаємо, як пророцтво, твори поетів 20-х років, котрі гостро відчували наближення народної трагедії. У М.Доленго вражає назва вірша *«Тричі закреслене ім'я»* і рядок *«Поет розстріляної мрії»*. В поезіях В.Свідзинського 30-х років провідна тема самотності, ранньої смерті, холоду, зими. Особливо запам'ятовується образ-символ часу — *«два дерева, як двоє ув'язнених»*. Коли поети використовували слово *«розстріляти»*, вони ще не знали, що це про них. Наприклад, у М.Йогансена:

І я тепер його розстрілюю щодня,
На стінці стрій — не можу вбити:
Воно росте, як чоловіченя,
І плаче, і сміється, й хоче жити.

Так, вони хотіли жити для щастя і творчості, а стали «поетами розстріляної мрії». Інколи не можна було навіть встановити сам факт арешту. Людина зникала таємно, загадково, безслідно, як це сталося з драматургом Іваном Микитенком, що вийшов з дому — і більш ніхто його не бачив.

Така ж трагічна доля спіткала й харківського поета Володимира Юхимовича Свідзинського — митця світового рівня, майстра філософської, пейзажної лірики,

* Петров В. Діячі української культури (1920-1940 рр.) – жертви більшовицького терору. – К., 1992. – С.31.

учителя П.Тичини, В.Сосюри, М.Йогансена, Ю.Яновського, І.Муратова та багатьох інших українських поетів. Його заарештували восени 1941 року, коли вже йшла війна і німці бомбили Харків. Дочка поета Мирослава Володимирівна назавжди запам'ятала цю подію: *«Одного дня, близько першої години, я пішла в чергу за хлібом. Коли повернулася, батька вже не було...З тиждень я виглядала, чекала батька, думала, що повернеться. Але батько не повернувся...»**

Як же розігралася остання драма життя В.Свідзинського? Яким був його шлях на Голгофу? Харків'яни добре знають великий похмурий мовчазний будинок, що з одного боку виходить на Мироносицьку, з іншого — на Чернишевську та ще й тримає під контролем сквер Перемоги. Це Харківський обласний КДБ. Нещодавно телеглядачі України побачили цю державну споруду у фільмі «Сад Гетсиманський» за твором І.Багряного. Звідси для мільйонів безвинних людей був лише один крок до смерті. Тут допитували, катували наших рідних, знущалися з наших батьків, тримали їх у внутрішній в'язниці без надії на волю і життя. І з цього будинку більшовицької інквизиції знедолених людей везли на розстріл або відсилали до таборів. Жертвою цього тоталітарного Молоха став і В.Свідзинський.

Про обставини загибелі поета є дві версії. В.Шевчук посилається на свідчення Ю.Смолича, нібито В.Свідзинського разом з іншими арештованими вивозили в ешелоні, який розбомбила німецька авіація. Харківські краєзнавці не підтримують цієї думки через відсутність доказів і свідків. Насправді В.Свідзинський загинув у таких жахливих обставинах, про які сталінські кати не наважувалися навіть згадати ні усно, ні письмово. У грудні 1941 року газета «Нова Україна» повідомила про трагедію, яка сталася під час евакуації з міста групи репресованих: 300 в'язнів енкаведисти закрили у клуні і спалили живцем. Разом із В.Свідзинським загинули поети О.Сорока і О.Введенський.** В.Петров наводить цей факт із статті О.Веретенченка («Наші дні». — 1943. — №11): *«В.Свідзинський спалений живцем більшовиками у клуні з десятками інших людей під час евакуації»*. Раніше вважали, що цей злочин вчинили під Куп'янськом. В середині жовтня 1941 року загін військ НКВС вивів із Харкова колону ув'язнених в 1,5 тисячі чоловік. Колона дійсно рухалася в бік Куп'янська. Але німці швидко наступали, перетинали шляхи, тому маршрут було змінено. Трагедія сталася 18 жовтня в селі Непокритому під Салтовом: *«Конвоїри загнали людей до корівника, повного соломи, і підступно підпалили. Всіх, хто пробував врятуватися, пристрелювали»*.***

Свідком цього злочину НКВС стала харків'янка Марія Борисівна Манц, спогади якої були записані її дочкою М.Постоєвою у 1990 році. Цей дуже важливий документ, ще невідомий громадськості, підтверджує, що восени 1941 року НКВС продовжувало арешти серед інтелігенції. Машина людиновбивства не припиняла своєї роботи ні на один день. В.Свідзинський потрапив до в'язниці разом з тисячами інших харків'ян. Арештовували чоловіків і жінок, незважаючи на сімейні обставини, стан здоров'я, відривали від малих дітей... М.Манц згадує: *«Одного разу постукали і до нас. Пред'явили ордер, порадили взяти теплі речі. Дочка прокинулася, нічого не розуміла, тупцяла у ліжку. Тягнула ручки, кричала: «Мамо, не залишай мене!». Мати, прикута до ліжка, беззвучно плакала, намагалася рухати руками. Так я їх і залишила... Посадили мене до в'язниці НКВС на Чернишевській. Камера була заповнена жінками, всі з інтелігенції, сиділи й лежали на голій підлозі, не було навіть нар. Потім перевели до іншої в'язниці, що на Холодній Горі. Протримали з місяць, передач не дозволяли, так і пішла я потім на етап у чому була, ні переодягнутися, ні взуття...»*.

Арештованих не вважали за людей. На етапі М.Манц довелося побачити найстрашніше — спалення живцем великої

* *Шевчук В. Дорога в тисячу років. – К., 1990. – С.371.*

** *Бондар І. Музика на Лейбштандартенпляц // Український засів. – 1992/1993, – №1/5/. – С.18.*

*** *Боровий В. Із полум'я, із небуття // Вечірній Харків. – 1992. – 19 листопада. – С.3.*

кількості в'язнів: *«Прийшли у село Непокрите і побачили там жахливу картину: згорівший величезний корівник і гори скалічених вогнем трупів; ще палало. Селяни розповідали, що корівник підпалили з чотирьох боків, він був зачинений, і нікому не дали вийти; тих, кому вдавалося вибратися, пристрілювали. Почали розтягати гаками трупи, щоб закопати. Були ще живі, страшенно обпалені. Конвоїри намагалися добити прикладами, але люди не дали, жінки кричали: «Живий, живий, облиште!». Перенесли до пустої хати. Дивитися було страшно — на всьому тілі суцільні пузирі, страждали жахливо. Залишили з ними солдата, мене і ще одну жінку. Медикаментів не було, лікувати нічим. Були ми там днів з п'ять. Потім прибув ще етап (теж інтелігенція). Німці наступали, і нас повели далі. Обпалених кинули, селянки розібрали їх по своїх домівках. Мабуть, усі повмирали. Навіщо спалили людей? Щоб позбавитися, щоб менше було тягнути, годувати».*

Важко навіть уявити собі жахливіший кінець! Десь там, серед обпалених до невпізнання мертвих і ще живих тіл, був і В.Свідзинський, вся провина якого полягала в тому, що він українець, інтелігент, лірик, який уникнув тієї операції мозку, котру зробили уніфікованим поетам. Письменники України пройшли апокаліптичний шлях. За висловом В.Набокова, комуністична держава пропонувала людині тільки *«запрошення на страту»*, бо смерть для неї була вища за життя.

Спогади М.Манц про нелюдський злочин НКВС — ще одне переконливе свідчення репресивної, нелюдської природи тоталітарної системи, яка будувала «новий світ» на кістках розстріляних, спалених, замордованих. Ось які наслідки мали і горьковський класичний рядок *«Нехай ти помер...»*, і відома революційна пісня *«Крокуйте без жаху по мертвих тілах...»*. Ці «привабливі» заклики вели до геноциду й національної катастрофи.

Душі загиблих чекають на вшанування їхньої пам'яті. Потрібно розшукати списки, встановити прізвища тих, хто у полум'ї сталінського аутодафе прийняв пекельні муки. Сподіваємося, що в селі Непокритому встановлять хоча б стелу на місці загибелі наших земляків, де можна було б стати на коліна й помолитися, прочитавши імена великомучеників і серед них — ім'я геніального українського поета Володимира Свідзинського.

Іполит ЗБОРОВЕЦЬ,
доцент кафедри літератури Харківського державного інституту культури, кандидат філологічних наук.

Лев Ландау і Харківський університет

Про Лева Ландау написано немало. Його учні, однодумці та біографи намагалися згадати й висвітлити мало не кожну хвилину життя цього генія XX століття. Проте, на жаль, багато фактів, описаних з пам'яті через 40-50 років, мають неточності й помилки. Особливо це стосується періоду, коли Ландау працював у Харківському державному уінверситеті (ХДУ).

Наприклад, Є.Ліфшиць пише, що Ландау *«з 1935 року став завідувачем кафедри загальної фізики в Харківському університеті»*, а О.Ахієзер стверджує, що 1936 року Ландау почав викладати у Харківському університеті, де деякий час завідував кафедрою загальної фізики. Проте всі сходяться на тому, що Ландау працював на кафедрі загальної фізики. Та збереглася заява Ландау, в якій вказана точна дата початку його роботи в Харківському університеті.

Хар. держ. університет,
проф. Ландау Л.Д.

Заява

Прошу зарахувати мене викладачем університету на кафедрі теор. фізики.

29/VIII-35 р. Ландау.

На цій заяві є резолюція ректора ХДУ О.Нефоросного:

Тов. Ландау є членом кафедри теоретичної фізики і допускається до читання лекцій в університеті.

2/IX-35 р. Нефоросний.

Отже, Ландау почав працювати в Харківському університеті з 1 вересня 1935 року.

Тепер щодо кафедри загальної фізики. Кафедру з такою назвою було створено на фізико-математичному факультеті лише 1940 року, її очолив доц. А.Мільнер. А до приходу в університет Ландау там було чотири фізичні кафедри: експериментальної фізики (завідувач проф. А.Желеховський), електромагнітних коливань (проф. О.Слуцкін), магнітних вимірювань (проф. Д.Штейнберг), теоретичної фізики (проф. Л.Розенкевич).

Постає питання: чому Ландау, очолюючи кафедру теоретичної фізики в Харківському механіко-машинобудівному інституті (ХММБІ), вирішив перейти на посаду звичайного викладача кафедри теоретичної фізики ХДУ? Може здатися, що пояснення цьому є в спогадах О.Кикоїна, де зазначається: *«Після переїзду в Харків Ландау хотіли (?) дати в університеті кафедру теоретичної фізики. Але вона була зайнята Розенкевичем»*. Це твердження не відповідає дійсності, бо Ландау прибув до Харкова в серпні 1932 року, а Розенкевич почав тимчасово очолювати кафедру теоретичної фізики ХДУ тільки в липні 1933 року (наказ по ХДУ №3 від 3 липня 1933 р.), коли Ландау вже був завідувачем кафедри теоретичної фізики в ХММБІ. Крім того, до приходу Ландау в

ХДУ Розенкевич уже встиг звільнити посаду завідувача кафедри теоретичної фізики (наказ по ХДУ №11 від 11 лютого 1935 р.).

Усе значно простіше. Ландау духом і вихованням був університетською людиною й розумів, що реалізувати свої ідеї він зможе тільки в університеті. Саме університетська студентська аудиторія потрібна була йому для задуманого курсу «Теоретична фізика». Заради цього Ландау був готовий працювати в ХДУ на будь-якій посаді.

Наприкінці 1934 року проф. А.Штенберг раптово помер. Замість нього на посаду завідувача кафедри ректор запросив Л.Шубникова. Чому ж тоді всупереч поданій заяві Ландау опинився на кафедрі експериментальної фізики, та ще — як її завідувач?

Річ у тім, що на той час рівень підготовки фізиків не відповідав вимогам, які ставило народне господарство. Одна з причин цього полягала в якості викладання. Академік Я.Файнберг, який був тоді студентом фізичного відділення, згадує, шо лекції з загальної фізики на дуже низькому рівні читав проф. А.Железовський*. Не маючи асистента, проф. А.Железовський намагався сам демонструвати лекційні експерименти, що здебільшого йому не вдавалося. Студентам було нецікаво, і вони часто користувалися положенням про вільне відвідування лекцій. Тому ректор, стурбований цією обставиною, домовився з Ландау, що той почне роботу з підготовки студентів із загальної фізики, а потім уже перейде до теоретичної фізики. Про таку домовленість свідчить одна з доповідних записок Ландау, поданих на ім'я ректора О.Нефоросного 9 січня 1936 р., в якій говориться:

«Я дуже просив би Вас вжити заходів щодо неприпустимої поведінки проректора з навчальної роботи Рахункова, який дозволяє собі без згоди зі мною відміняти заліки із загальної фізики (затверджені кафедрою і деканатом), які дуже важливі у зв'язку з відомим Вам важким становищем із загальною фізикою на фізматі до сучасного семестру. Відзначу також саботаж навчальною частиною видання для студентів І-го і ІІ-го курсів викладених мною лекцій.

Восени у мене склалося переконання про існування повної домовленості між Вами і мною про роботу кафедри, і я зараз розраховую на Вашу підтримку».

Ландау підписав цю доповідну як завідувач кафедри загальної фізики, хоч насправді очолював кфедру експериментальної фізики, замінивши на цій посаді проф. А.Железовського.

Беручи до уваги те, що прихід Ландау на кафедру експериментальної фізики не викликав великого захоплення в старих співробітників, а також те, що кафедра фактично не проводила викладання курсу загальної фізики, можна вважати, що Ландау спеціально називав себе завідувачем кафедри загальної фізики, щоб відмежуватися од старого.

Це повторювалось багато разів і, врешті решт, призвело до того, що в своїх спогадах співробітники та учні Ландау стверджували, ніби він почав свою працю в ХДУ із завідування кафедрою загальної фізики.

Учений, на відміну од «похмурих зубрів» — його попередників — мав власний підхід до методики викладання загальної фізики. Студентам першого курсу він, зокрема, влаштував стартовий контроль, запропонувавши анонімно відповісти на 15 нескладних запитань. Однак, через погану підготовку, не всім студентам вдалося подолати цей бар'єр.

І все ж Ландау, розуміючи, які знання повинен мати майбутній фізик, почав читати лекції на відповідному рівні, що був не під силу студентам, які прийшли до університету після лікнепу та робітфаку, до того ж більшість у досить зрілому віці. Із тодішніх університетських звітів видно, що більш як чверть студентів були старші за Ландау. Окрім того, він був безпартійний, чого не скажеш про студентів: 9% з них — кандидати та члени ВКП (б), 40,6% — комсомольці. А якщо до цього додати особливості характеру Ландау (він був різкий, гонористий, вишукував помилки в інших, практично не визнавав ніяких

* *А.Железовський був автором одного з перших підручників фізики українською мовою.*

авторитетів), то зрозуміло, що конфлікту годі було уникнути.

До всього, Ландау відчував прихильність до людини, яка капостила йому на кожному кроці. Це був Корець — його давній приятель ще по Ленінграду. Біографія цієї людини настільки заплутана, що навіть НКВС не міг у ній до кінця розібратися. У слідчих матеріалах справи контрреволюційно-троцькістської групи УФТІ Корець іменується і Михайлом Юхимовичем, і Мойсеєм Абрамовичем. За одними відомостями, він народився в Одесі, за іншими — у Севастополі. Однак точно відомо, що, вступаючи до комсомолу, він приховав своє соціальне походження. Завдяки цьому зміг вступити і до вузу.

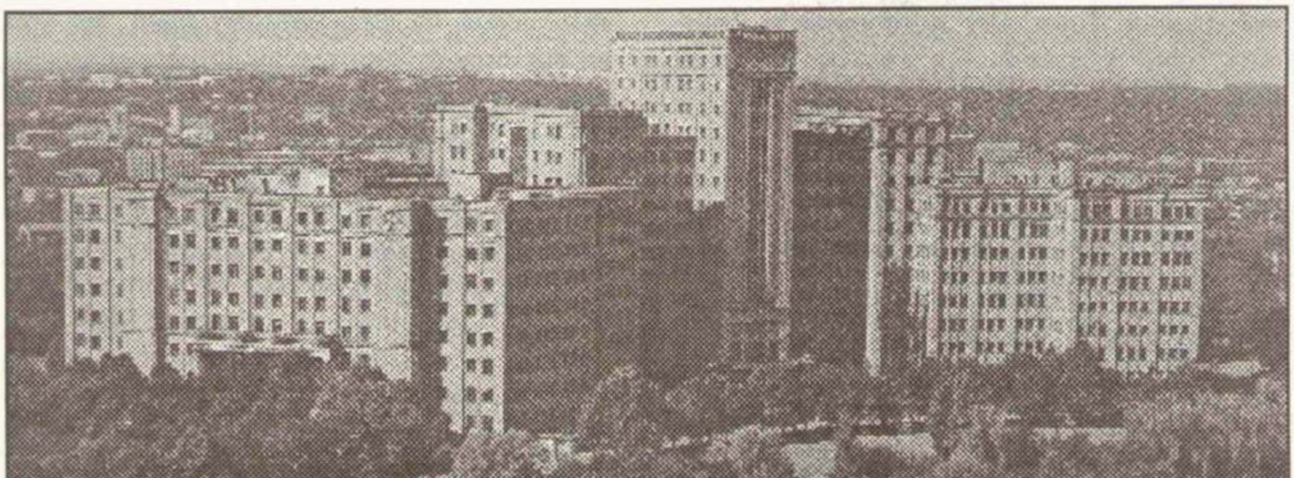
Цей самий Корець, двічі виключений з комсомолу за судимість, на початку 1935 року з'являється в Харкові й одразу стає фактичним заступником Ландау з оргроботи в УФТІ та його безпосереднім асистентом у ХДУ.

Щоразу під час практичних занять, і особливо на заліках та екзаменах, де Корець часто допомагав Ландау, він прямотаки тероризував студентів, роблячи вигляд, що змушений виконувати вказівки останнього. Академік Я.Файнберг згадує: *«Корець робив усе для того,щоб підбурити студентів проти Ландау, а Ландау настроїти проти студентів»*. Зважаючи на характер Ландау, це зробити було неважко. Врешті-решт виникла конфронтація між студентами і професором, стосунки ускладнив іспит, на якому Ландау поставив 50% двійок.

Студенти почали скаржитись на Ландау в партійний і комсомольский комітети, до депутатської групи.

Усе це відбувалося на тлі різкого посилення боротьби «войовничих матеріалістів» університету проти ідеалізму в науці. Очолив кампанію академік С.Семковський (Броншейтн), який до 1920 року був переконаним меншовиком-інтернаціоналістом, потім перейшов на позиції більшовиків, але до партії не вступив. І все ж його активність дала йому змогу, не маючи вищої освіти, здобути вчений ступінь доктора філософії і соціології, стати академіком, увійти до керівництва АН України, стати членом уряду. Шляхом запеклої закулісної боротьби Семковському 1935 року вдалося домогтися призначення на посаду завідувача об'єднаної кафедри діалектичногоо матеріалізму університету. Виконуючи офіційні партійні настанови, Семковський, не шкодуючи сил, боровся за перемогу войовничого матеріалізму не тільки у філософії, а й у хімії, фізиці. З цією метою на базі університету було створено міський філософський семінар, на засіданнях якого інколи бував Ландау.

Усупереч легенді, поширеній Академією наук України, ніякого навчального закладу академік С.Семковський не закінчував. Фізичної освіти не мав, лише в 1909-1910 роках відвідував курси фізиків при Цюрихському університеті, практично не знаючи жодної іноземної мови. Що ж до філософії, то, як він сам писав, *«нічого формально не закінчував, але прос-*

Харківський державний університет.

лухав курси (невідомо де — **В.В.**) *і самостійно науково працював з філософії у бібліотеках Берліна, Відня й Цюриха».*

Можна собі лише уявити, як Ландау, який, за словами академіка Е.Андронікашвілі, *«мав ні за що талановитого теоретика класика світової фізики Я.Френкеля»*, ставив на місце академіка С.Семковського, коли той намагався розглядати фізику й хімію в марксистському світлі. У присутності «войовничих матеріалістів» Ландау характеризував матеріалізм *«як шкідливе для науки схоластичне вчення»*. Зрозуміло, що на нього негайно начепили ярлик «ідеаліста».

А тут, як на гріх, у журналі «Новый мир» наприкінці 1936 року з'явилася тенденційна стаття якогось В.Львова під назвою «Матерія й енергія», де з позицій діалектичного матеріалізму розглядалися фундаментальні уявлення сучасної фізики. Але розглядалися так, що «світлові кванти» були подані як *«чиста фікція»*, а світловий дуалізм — як *«неймовірна найзаплутаніша качка»*. І, звичайно ж, автора страшенно обурювало те, що цей сумнозвісний міф про *«енергію, яка володіє масою»*, і про *«матерію, тотожну енергії»*, завойовує сторінки підручників.

Ця стаття мала широкий відгук серед викладачів і студентів університету. Природно, що Ландау під час своїх лекцій з теоретичної фізики (на той час курси лекцій з загальної фізики читали вже учні Ландау, зокрема О.Ахієзер), не міг не звернути уваги своїх слухачів на ті недоречності, які проповідував В.Львов. Аби підкреслити, що згадана стаття була соціальним замовленням, Ландау привселюдно назвав її автора *«борзописцем»*.

Здається, немає потреби когось переконувати в тому, що на тлі московських процесів над «ворогами народу» такі заяви не могли залишитись поза увагою як парткому університету, так і вищестоящих партійних органів і, безумовно, НКВС. Тим паче, що в травні 1936 року була розвінчана троцькістсько-зінов'євська група в Харківському університеті. Заарештували і самого С.Семковського. Від нього й інших «розвінчаних» контрреволюціонерів, троцькістів, боротьбистів, децистів, дворушників тощо. Ниточка потяглася до ректора університету О.Нефоросного.

Нефоросний як колишній голова ревкому, партійний та державний керівник високого рангу, безумовно, розумів, як все це могло позначитися на його долі. А тут ще Ландау зі своїм ідеалізмом та конфліктами зі студентами. До того були ображені на Ландау й серед викладачів. Та й запросив професора до університету також особисто Нефоросний. І тоді цей останній вирішує позбутися Ландау. Незважаючи на екзаменаційну сесію, що наближалась (заліки вже йшли — **В.В.**), Нефоросний запрошує до себе вченого й рекомендує йому написати заяву про звільнення за власним бажанням. Однак Ландау, реально не оцінивши ситуації, відмовився це зробити. Тоді Нефоросний, щоб натиснути на Ландау, пригрозив йому звільненням з ініціативи адміністрації з відповідним формулюванням. (Що конкретно мав на увазі Нефоросний, нам відомо зі свідчень Ландау, які він дав слідчому 3 серпня 1938 року в Бутирській в'язниці в Москві: *«Мене звільнили з університету за пропаганду буржуазних настанов у лекціях»*). У відповідь на це Ландау вкрай розлютився і, не кажучи й слова, вийшов.

Розмова між Нефоросним і Ландау відбулася 25 грудня 1936 року, в п'ятницю. А в неділю, 27 грудня 1936 р. група співробітників на чолі з професором П.Шубниковим вирішила організувати акцію протесту проти звільнення Ландау. 28 грудня 1936 р. їхні заяви про звільнення з університету доцент Є.Ліфшиць відніс до ректорату ХДУ.

До Нового 1937 року Ландау працював, оскільки його, як завідувача кафедри, міг звільнити тільки Наркомос. Щоб розв'язати це питання, Нефоросний їздив до Києва, звідти повернувся тільки 7 січня 1937 року. Однак нарком В.Затонський, який перед тим мав бесіду з групою вчених на чолі з Шубниковим, своєї згоди на звільнення Ландау не дав.

А далі Нефоросному було вже не до Ландау, бо сам потрапив «під ковпак» НКВС. 16 січня 1937 року рішенням

міськкому КП/б/У Нефоросного було виключено з партії, а 17 січня 1937 року наказом наркому Затонського за №61 звільнено з університету.

Отже, твердження Ахієзера, що в грудні 1936 року Ландау був звільнений з університету, — помилкове. Щоб розрядити напружену обстановку, яка склалася на кафедрі експериментальної фізики через взаємини Ландау з Желеховським, тимчасово виконуючий обов'язки ректора ХДУ Л.Гуревич наказом №19 від 20 січня 1937 року перевів Ландау з 15 січня 1937 року з посади завідувача кафедри експериментальної фізики на посаду завідувача кафедри теоретичної фізики.

Однак це рішення дещо запізнилося, бо Ландау вже поїхав до Москви, скориставшись запрошенням П.Капиці. Та, пам'ятаючи, що він і далі лишається співробітником університету, Ландау надсилає поштою заяву ректорові з проханням про звільнення.

Ректору Харківського Держ. Університету

проф. Ландау Л.Д.

Заява

У зв'язку з моїм переїздом на постійну роботу до м.Москви на запрошення директора Інституту фізичних проблем Академії Наук проф. П.Л.Капиці прошу звільнити мене з числа співробітників університету. У другому семестрі я не одержав ніякого педагогічного навантаження і тому мій від'їзд не викличе ніяких ускладнень у викладанні.

По адміністративній лінії я в кінці січня був звільнений від завідування кафедрою загальної (?) фізики і ніяких інших призначень не одержав. На випадок, якщо, як про те йшли переговори, ректорат має намір призначити мене зав. кафедри теоретичної фізики, я повинен сповістити Вас, що я переїхав на постійне проживання до м.Москви і не можу взяти на себе цей обов'язок. Рекомендую зав. кафедри теор. фізики кандидатів фіз.-мат. наук Є.М.Ліфшиця і О.І.Ахієзера.

10.02-37 д-р Ландау.

Із змісту та дати заяви видно, що Ландау знав про наступне його звільнення з посади завідувача кафедри експериментальної фізики, але не знав, що буде тим самим наказом призначений на посаду завідувача кафедри теоретичної фізики.

Рекомендуючи замість себе на посаду завідувача Є.Ліфшиця і О.Ахієзера, він ще не знав, що обидва вони вже були звільнені з університету.

Свою заяву про звільнення з Харківського університету Ландау надіслав листом до запитання за №444/11 з Московського поштамту, тому до університету він потрапив не відразу. Та й в університеті також не дуже поспішали. Можливо, тому, що були зайняті звільненням прихильників Ландау.

Так чи інакше наказ №98 про звільнення Ландау з'явився лише 31 березня 1937 року. У ньому сказано: *«Проф. Ландау Л.Д. звільнити з посади зав.кафедри теоретичної фізики з 15 січня 1937 р. у зв'язку з переходом на іншу роботу».*

Як бачимо, професорові Л.Ландау так і не довелося завідувати кафедрою теоретичної фізики в Харківському університеті.

Віктор ВОРОБЙОВ,
проректор Харківського університету, професор.

Пошуки, знахідки, відкриття

Початки історії Харківського студентства

Протягом усього XVIII ст. провідну роль у розвитку духовної культури Слобідської України відігравав Харківський колегіум. За висновком класика української історичної думки Д.Багалія, він був *«духовною академією»* краю. Саме з цього навчального закладу починається історія харківського студентства, яка потім (з 1805 р.) була продовжена Харівським університетом. Саме в колегіумі започаткувалися традиції, що розвивалися далі університетом та іншими закладами, створювалася необхідна духовна аура, в якій виховувались покоління студентства.

На жаль, ці перші сторінки історії студентства міста досліджені недостатньо. Якщо в дореволюційні часи історія колегіуму вивчалася спеціально,* то в радянські часи до неї майже не зверталися.

Тим часом для розвитку Харкова як культурного й освітнього центру колегіум мав величезне значення, готуючи кадри для потреб не лише міста, а й усієї Слобідської України. Вихованці цього навчального закладу працювали й далеко за її межами.

Харківський колегіум починає свою історію з Бєлгорода, він виник там 1722р. при Миколаївському монастирі замість цифірної школи, що існувала з 1716 р. Його заснування пов'язане з ім'ям вихованця, а потім викладача Києво-Могилянської академії, згодом бєлгородського єпископа Єпіфанія Тихорського. 1726 року духовну школу було переведено до Харкова, де в 1731 р. вона отримала назву «колегіум». Дослідники різних часів, у тому числі зарубіжні, зазначають, що Харківський колегіум був другим за значенням навчальним центром в Україні після Києво-Могилянської академії. Багато в чому колегіум копіював цей славнозвісний заклад: у структурі навчання, навчальних порядках і розподілі на класи (фара, інфіма, граматика, синтаксима, піїтика, риторика, філософія, богослов'я). Авторитет колегіуму бу високий уже з перших років існування, а в 40-і роки XVIII ст. його називають не інакше, як «академією».**

Новий етап історії Харківського колегіуму починається з 1768 р., з появою так званих «додаткових класів», відкритих спеціально для дворянських дітей. Посилилось викладання математики, нових мов, додалась інженерна й артилерійська справи, пізніше — живопис і архітектура, вокал та інструментальна музика. «Додаткові класи» існували до 1789 р., коли їх приєднали до

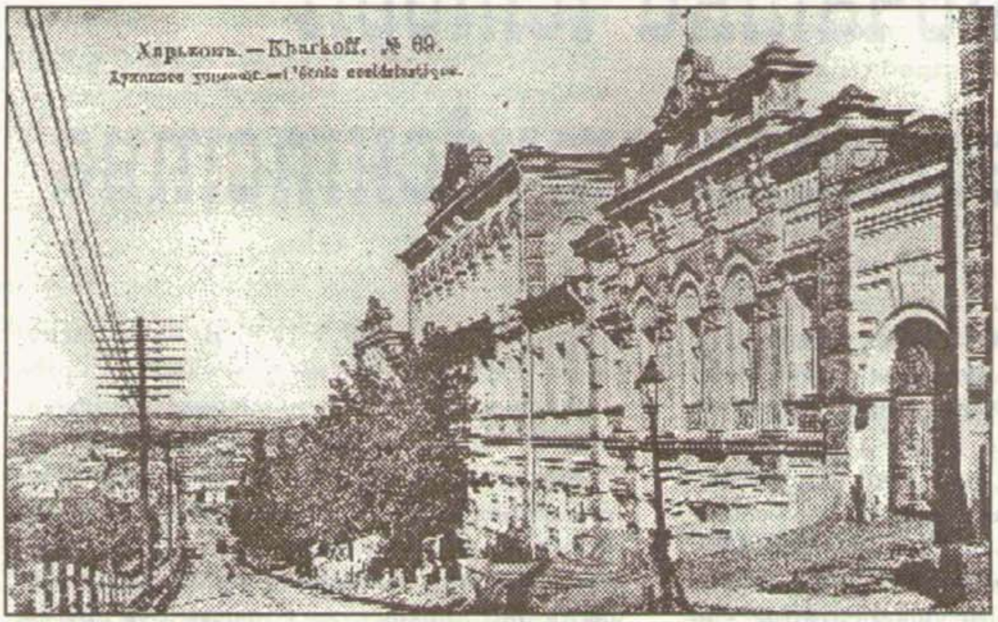
** Див. Федоровський Д. Очерк истории Харьковского коллегиума // Духовная беседа. – 1863. – Т.18. – №23. – С.169-202; №24. – С.224-234; №27. – С.344-360; Т.19. – №50. – С.659-664; Лебедев А.С. Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – М., 1886; Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году. – Харьков, 1895 та ін.,*

*** Див. Основание Харьковского коллегиума, нынешней Харьковской духовной семинарии // Молодик на 1844 г. – 1843. – С. 12.*

відкритого Головного Народного училища, але всі ці предмети продовжували вивчати студенти колегіуму. 1795 року до програми включили ще й фізику та історію, а на початку XIX ст. — сільське господарство.

Однак з початку XIX ст. колегіум поступово перетворюється на виключно станову духовну школу, а в 1840 р. змінилася й назва (цей заклад офіційно почали називати «семінарією»).

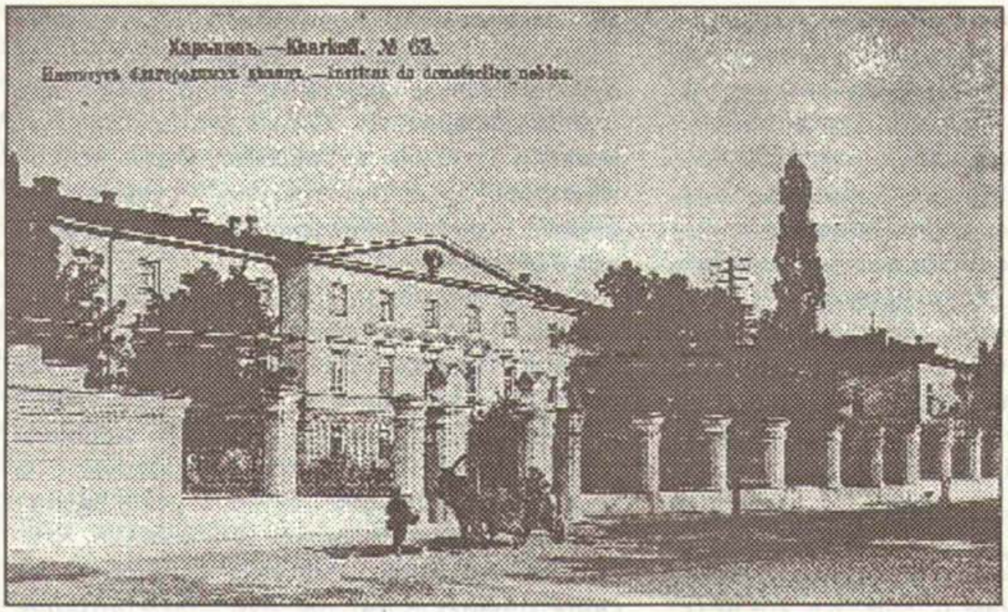
Харківський колегіум, як і інші українські духовні школи, довгий час був всестановим навчальним закладом, і тому перші

харківські студенти були представниками різних верств населення: духівництва, дворянства, козацтва, міщан, купців, іноді навіть й селян. Для дітей духівництва навчання в колегіумі було обов'язковим (за невиконання наказу встановлювалися штрафи, вівся перепис та облік дітей). Вони обов'язково повинні були проходити повний курс навчання, і за цим ретельно слідкувало духовне відомство. Діти світського походження, як правило, зупинялися перед богослов'ям, хоч могли вийти для заняття якої-небудь посади вже з класу риторики або піїтики (наприклад, відомий історик, академік М.Каченовський закінчив своє навчання в класі риторики). Не часто, але бували випадки, коли різночинці проходили «повний курс наук», включаючи богослов'я.

Важливим є питання про відсоток світських учнів у Харківському колегіумі. Дані за перші роки майже відсутні, але з середини століття їх можна знайти по роках і по кожному класу окремо. Кількість різночинців значно коливалася. Так, за оцінками дослідників, у 1740 р. світських учнів по відношенню до загальної кількості вихованців колегіуму було 17%, в 1770 р. — 12%, в 1781 р. — 11%, 1790 р. — 17%, 1792 р. — 13%, 1808 р. — 14%, 1812 р. — 13%, 1816 р. — 9%, 1821 р. — 0%, 1831 р. — 0%. (При цьому необхідно враховувати, що в богословському класі майже ніколи не було світських і це знижує загальні показники). В різних класах цей відсоток не був постійним. Наприклад, у класі риторики в 1740 р. світських дітей вчилося 25%, в 1792 р. — 19%, в 1797 р. — 14%, в 1808 р. — 8%, в 1812 р. — 8%; в класі піїтики в 1740 р. світських було 53%, в 1772 р. — 10%, 1779 р. — 14%, 1790 р. — 20%, 1797 р. — 18%, 1808 р. — 28%, 1812 р. — 21%, 1816 р. — 2%. При такому різно-

бої даних, все ж на початку XIX ст. стає відчутнішою тенденція до зменшення кількості світських учнів. Архівні джерела надають цікаву інформацію і про те, які саме родини посилали своїх дітей до колегіуму. Так, у 1816 р. разом з дітьми протопопськими, священицькими, дияконськими, дяківськими, паламарськими вчилися *«титулярного радника с.Тернівки Зміївського повіту син Федір Чигринцов»*, *«Куп'янського повіту слободи Тополій військового обивателя Івана Федорова син Іван»*, *«Литвинов, Сумського повіту корнета син»*, а також діти колезького секретаря та регістратора, губернського регістратора, генерал-майора, ротмістра і т.д.

Заняття в Харківському колегіумі розпочиналися в перших числах вересня, але учні приймались і пізніше. З кожним проводилась співбесіда, яка виявляла здібності й рівень підготовки. Учні починали вчитися, як правило, з 10 років, але в цьому відношенні не було жорстких правил. враховуючи, що до наступного класу переходили тільки після того, як опанували відповідні дисципліни (хоч вся програма була розрахована на 12 років), вік учнів, які разом вчились, був дуже різним. Так, у 1808 р. в нижчому граматичному класі вчилися діти від 10 до 14 років, в середньому граматичному — від 10 до 19, у вищому граматичному — від 12 до 16, в піїтичному — від 12 до 16, в риторичному — від 15 до 24, в філософському — від 18 до 27 і, нарешті, в богословському — молоді люди від 21 до 31 року.

З самого початку свого існування Харківський колегіум не знав нестачі в учнях — навпаки, потяг до знань у Слобідській Україні завжди був дуже сильний, і це зазначається в більшості наукових праць, присвячених її історії. Втім, кількісні показники харківського студентства XVIII ст. залишаються недостатньо вивченими. Звичайно, деякий цифровий матеріал накопичено дослідчиками, але такі дані в більшості випадків відривчасті (існують прогалини в десятиріччя, відсутній показ динаміки студентства в порівняльному плані. Вже у жовтні 1727 р. Харківський колегіум мав 422 студентів, із них 23 вивчали філософію). В 1737 р. кількість учнів досягла 522 чоловік (це був рівень Київської та Московської академій, а кількість студентів вищого — богословського класу навіть переважала аналогічні показники цих академій). В наступні три десятиліття кіль-

кість учнів у колегіумі трохи знижується.

В 70-80-ті роки XVIII ст., коли колегіум з точки зору різноманіття навчальних курсів переживав розквіт, кількість студентів також зросла і досягла в середньому 600 чоловік на рік. При цьому необхідно враховувати, що вже склалась стійка традиція кожного року викликати найбільш здібних учнів колегіуму в різні столичні школи. Навіть на початку XIX ст., коли колегіум поступово втрачав своє значення, популярність та репутація школи була досить високою, тому кількісні показники не змінюються різко, навпаки, саме у 1810-х роках досягають своїх максимальних значень (1 вересня 1812 р. приступили до навчання 853 студенти). Після цього криза й занепад стають відчутнішими з кожним роком, і в 20-30-ті роки XIX ст. за кількістю студентів Харківський колегіум уже не відрізняється від інших семінарій України й Росії. В 1823 році, наприклад, в колегіумі вчилося 240 чоловік (для порівняння: в Чернігівській семінарії — 234, в Полтавській — 241); в 1833 році — 256 (в Катеринославській семінарії — 222, в Чернігівській — 351).

Кількісні показники учнів колегіуму, особливо в першій половині XVIII ст., знижували численні втечі студентів. Дійсно, у фондах ЦДІА України зберігається чимало справ, присвячених втечам. Втім, та увага, з якою розбиралася кожна втеча (причини, які спонукали студента це зробити, як він дістався додому тощо), наводять на думку, що в Харківському колегіумі склалося правило розглядати кожен такий вчинок як надзвичайний, чітко фіксувати їх, розбирати поведінку батьків, які безвідповідально ставляться до такої важливої справи, як навчання їхніх дітей. Не можна заперечувати, що засоби,якими боролися з втечами, були переважно адміністративними. Такі ж методи застосовувалися не лише до втікачів. Так, у 1777 році єпископ Огей видав розпорядження про заборону вступу до шлюбу тих дітей духівництва, які не вчилися. Всі ці дії не були марними, а зерно просвіти потрапило в благодатний грунт.

Щорічні звіти колегіуму дають відповідь на питання про те, з яких місць походили перші харківські студенти. Основний контингент, безумовно, складали вихідці з Слобідської України (згодом Слобідсько-Української губернії). Втім, до числа студентів регулярно зараховувались представники Полтавської, Воронезької, Катеринославської, Таврійської губерній. Географія буде ще більш широкою, якщо казати про окремі випадки. В Харківському колегіумі вчилися студенти з Київської, Чернігівської, Новоросійської, Тамбовської, Тульської губерній, Санкт-Петербурга і навіть із-за кордону (Сербія та ін.).

Студенти приходили до Харківського колегіуму й потрапляли в заклад, створений за взірцем монастиря. Учні знаходилися під постійним наглядом і підлягали суворій дисципліні, особливо ті з них, які мешкали в бурсі. Втім, життя тих, хто перебував на приватних квартирах (деякі з учнів духовного стану жили в домах духівництва, якому було наказано ставитись до них, як до своїх рідних дітей), не було безконтрольним.

Учні колегіуму поділялися на дві категорії за майновим станом: своєкоштні, які самі утримували себе, і казеннокоштні. Саме для сиріт духовних осіб (або дуже бідних) колегіум мав бурсу. В бурсі учні також поділялися на декілька категорій: ті, що були цілком на казенному утриманні; на утриманні князів Голициних (меценатів цього закладу); студенти, які мали казенну їжу безкоштово і ті, хто платив за їжу. На казенне утримання приймали учнів на підставі заяви від батька, в якій зазначався рівень прибутків. Протягом всієї історії Харківського колегіуму спостерігаємо прагнення дати освіту якомога більшій кількості бажаючих. І хоч умови життя бурсаків були справді суворі, але юнаки мали змогу вчитися. Про тяжкі умови, в яких вчилися і жили студенти колегіуму, можна дізнатися з їхніх спогадів, а також з офіційних звітів. Так, 1766 р. бєлгородський єпископ П.Крайський писав, що *«вчителі й учні в їжі зазнають надзвичайну нестачу... учні, шукаючи прокормлення, милостиню просять»*. Багато студентів заробляли репетиторством, нерідко залишаючи колегіум (як правило, на рік), щоб учити поміщицьких дітей і таким чином покращити свій матеріальний стан. Але вчителювання також не було безпроблемним, про що свідчать їхні скарги, де докладно описуються всі негаразди, які їх спіткали. Незважаючи на всі труднощі, вихованці цього навчального закладу в більшості своїй позитивно оцінювали рівень знань, який вони одержали.*

Як уже вказувалось, обсяг навчальних

* *Лубяновский Ф.П. Воспоминания // Русский архив. — 1872. — Вып.I. — С. 100-101*

предметів у колегіумі був дуже широкий, і щоб опанувати їх, потрібно було напружено працювати. Розклад занять був чітким: починались вони о 7.00 і тривали протягом дня. Про те, які результати здобули студенти з кожної дисципліни, можна дізнатися з письмових висновків у кінці кожного навчального року. Привертає увагу нестандартна, гнучка система оцінки знань студентів. Викладач, щоб охаракеризувати, «якого навчання» його вихованці, міг написати: «доброго», «помірного», «ретельного», «не слабого», «поганого» «безнадійного» тощо. Обов'язково писалось і про поведінку студента («доброзвичайний», «надійний»), а також про його старанність: «здатний, але лінивий», «мізерних обдаровань, але старанний», «ясного розуму, але нестриманий» тощо. Починаючи з липня 1813 р. кращі студенти колегіуму по закінченні курсу нагороджувалися срібними медалями. Цей привілей (до речі, жодна семінарія не мала такого почесного права) виклопотав для Харківського колегіуму відомий меценат М.Румянцев. Він пожертвував 2 тис. карбованців, щоб на проценти від них карбувались срібні медалі й купувалися навчальні посібники. Медалісти мали ряд привілеїв перед іншими: їх рекомендували на більш почесні посади, і в подальшому це надавало їм деякі додаткові можливості для просування по службі.

Крім найбільш здібних були й дуже слабкі в навчанні студенти. Навіть навчаючись багато років у кожному класі, вони не могли опанувати необхідні предмети. Таким учням нічого не залишалось, як звертатись до керівництва з проханням, щоб їх відпустили з колегіуму, враховуючи неспроможність до навчання, «величезну тупість» тощо.

Більшість студентів по закінченні навчання одержувала рекомендаційні атестати. В цьому документі зазначався термін перебування студента в колегіумі, які дисципліни він вивчив, як він вчився і поводив себе. З таким атестатом колегіумець міг претендувати на різні духовні та світські посади. Більшість колишніх студентів обіймала духовні посади, що й було метою цього навчального закладу. В основному колегіум готував духовні кадри для Слобідської України і сусідніх єпархій. Найбільш здібних забирали на церковні місця до губернських або навіть столичних церков (наприклад, Є.Могилянський, відомий український церковний діяч, поступив у диякони Московської Успенської церкви, а О.Костинський — в диякони церкви у Стокгольмі). Талановитих студентів могли залишити в колегіумі на викладацьких посадах (як правило, вони починали працювати з нижчих класів). Чимало учнів виходило на різні світські посади. Цей процес набув поширення з заснуванням намісницьких правлінь. Наприклад, у 1781 р. з колегіуму в Харківське намісницьке правління було послано для заняття різних посад 10 студентів, у Курське правління — 29 студентів; у 1782 р. в Харківське правління — 5 чоловік, в Курське — 13 чоловік.

Крім виходу на світські посади багато студентів (які ще не закінчили курсу) переходило в інші навчальні заклади. Це пов'язано з високим авторитетом, який мав колегіум у справі підготовки студентства. Запрощення приходили з Медико-хірургічної академії, школи землеробства і господарства, медичної школи, Головного педагогічного інституту тощо.

Окремо потрібно сказати, що до Харківського університету при його заснуванні перейшло 20 кращих студентів колегіуму. Пізніше ще багато колегіумців (до завершення навчання) потрапило до університету, бо прийняті Синодом постанови ускладнювали вихід на світські посади після закінчення духовних закладів.

Вихованці колегіуму прославили цей заклад своїми успіхами в різних галузях діяльності. З колегіуму вийшли уславлені медики: Г.Базилевич, Є.Мухин, І.Венсович; фізик, академік В.Петров, природодослідники І.Двигубський, Є.Корнеєв; історик, академік М.Каченовський, перекладач, академік М.Гнєдич, біограф Г.Сковороди М.Ковалинський, архітектор П.Ярославський; багато відомих у свій час військових, сенаторів, юристів, дипломатів, а також, безумовно, видатних діячів церкви.

Звичайно, можна сперечатися з приводу того, чи був Харківський колегіум вищим навчальним закладом, але, без сумніву, історія харківського студентства починалася саме тут. Колегіум, за визначенням професора А.Лебедєва, став *«першою сторінкою в історії Харківського університету»*.

Людмила СТОКОЛОС.

(Харківський педагогічний університет ім. Г. Сковороди).

Харківський осадчий Іван Каркач

Кожен, хто розгорне план-схему Харкова, неодмінно віднайде ім'я першого легендарного міського осадчого Івана Каркача — відбите у назвах провулку, бульвару, в'їзду та проїзду. Існувала навіть версія, що від викривленого слова Каркач начебто виникла і назва міста — Харків. Адже чимало міст і сіл найменовані на честь першопоселенців. Щоправда, цю версію вже давно відхилили вчені. Але існує інша загадка: чи насправді Іван Каркач був харківським осадчим?

Деякі вчені, і серед них автор «Истории города Харькова за 250 лет его существования» Дмитро Багалій, палко доводили, що Іван Каркач дійсно був харківським осадчим, інші дослідники, посилаючись на документи, що збереглися з XVII століття, заперечували існування цієї історичної постаті.

Та розпочнемо все по порядку і нагадаємо, що осадчим називали у XVII столітті проводаря партії переселенців, ватага, що привів їх на нове місце мешкання. А чому саме виникла потреба селитися на теренах сучасного Харкова? Для відповіді на це запитання наведемо стислу історичну довідку.

У першому тисячолітті нашої ери територія Харківської області була щільно заселена, про що свідчать багаточисельні місця, де в давнину існували поселення — городища — повсюдно розкидані по нашому краю.

Два великі городища розташовувалися безпосередньо на території сучасного Харкова. Це, насамперед, Харківське городище, на якому в середині 50-х років XVII століття зупинилася перша велика група переселенців з українського Подніпров'я, котра й заснувала місто Харків. Місцезнаходження цього городища збігається з центральною міською частиною, що нині має назву Університетської гірки. Другим є Донецьке городище. Пагорби, на яких у XVII столітті знаходилося старослов'янське місто Донець, розташовані поблизу південних меж сучасного Харкова на правому березі річки Уди, неподалік від селищ Жихора та Бабаїв.

За часів Київської Русі переважна більшість поселень на території нашої області була пограбована печенігами й половцями, а Батиєва навала 1238-42 років дощенту змела всі існуючі поселення, і наш край перетворився на «Дике поле».

Однак наприкінці XV й особливо в XVII столітті нові поселенці стали крок за кроком освоювати спустошені землі «Дикого поля».

Важка і розорлива боротьба українського народу проти польських феодалів та армій турецького султана, грабіжницьких наскоків кримських і ногайських ханів та мурз примушувала мешканців Правобережної України залишати рідні домівки й шукати щастя в «Дикому полі».

Саме тому виникло в 50-х роках XVII ст. місто Харків. На цей час у навколишній місцевості вже були збудовані міста-фортеці Білгород (1598), Цареборисів (1600) та Чугуїв (1638). Через це первісна історія Харкова щільно пов'язана з адміністративною діяльністю білгородського та чугуївського воєвод. Так, ще до виникнення Харкова землі, розташовані поміж річками Харків і Лопань, були надані у вотчину білгородській церкві Святого Миколи. І хоч на цих землях ще ніхто не мешкав, Білгородське церковне управління відправляло сюди своїх людей для мисливства, риболовлі, збирання меду та інших промислів. Вільні землі південніше майбутнього Харкова (там, де сьогодні

знаходиться селище Мохнач) були надані на правах вотчини іншій білгородській церкві — Соборній Троїцькій.

Пізніше, 1638 року, коли було збудовано Чугуївську фортецю, територія поміж річками Харків і Лопань увійшла до зони адміністративної діяльності чугуївського воєводи. Саме чугуївський воєвода Григорій Спешнєв у 1652-53 роках здійснив обміри Харківського городища. Завдяки цьому ми нині знаємо, що його периметр дорівнював 530 саженям (приблизно 1200 м). Але на той час, коли воєвода обмірював городище, там ще ніхто не мешкав.

Коли саме прийшли до міжріччя Харкова та Лопані першопоселенці, нам не відомо. Але знаємо, що це було 37 українських родин.

Звичайно, засновували вони не майбутнє велике місто, а маленький хутірець з невідомою нам назвою. Легенди пов'язують першопоселенців не з Харківським городищем, а з правим берегом річки Харків, де з підніжжя крутосхилу струменіло джерело (сьогодні це відтинок вулиці Шевченка між Чорноглазівською вулицею та Білгородським узвозом — І.С.). Це джерело, що звалося Білгородською криницею, понад 300 років забезпечувало мешканців цієї частини Харкова питною водою. На превеликий жаль, нещодавно заповзятливі керівники комунальної служби, замість забезпечення подальшої експлуатації джерела, наказали зарити його в землю й по трубах відвести його чисту цілющу воду до річки Харків. Навіщо їм зайвий клопіт? На вулиці Шевченка біля будину №5 і досі нема пам'ятного знака на честь першопоселенців міста, а можна побачити лише рештки наземної частини давньої Білгородської криниці.

Але повернімося до перших 37 українських родин. Коли ж вони з'явилися на наших теренах? Автор «Истории Харьковского слободского полка» Є.Альбовський привертає увагу до 1651 року. Саме цю дату було означено спочатку на прапорі Харківського слобідського полку, а потім на прапорі драгунського Харківського полку. І дійсно, протягом 1651-52 років на терені Слобожанщини виникло багато нових поселень. Але, як ми підкреслювали, ці перші 37 родин ще не були засновниками міста. Його заснували інші українські переселенці, які наприкінці 1653 чи на початку 1654 року прийшли досить великою групою й стали селитися у міжріччі Харкова та Лопані. Це, звичайно, не сподобалося священикам білгородської Миколаївської церкви. Вже на початку 1654 року вони звернулися зі скаргою до білгородського воєводи Шереметьєва, вимагаючи зобов'язати чугуївського воєводу виселити черкас (черкасами в XVI-XVII ст.ст. називали всіх українців — І.С.) з їх вотчинних земель в урочищі поміж річками Харків і Лопань. Звістка про нових поселенців докотилася до Москви, і 30 вересня 1654 р. Розрядний приказ надіслав до Білгорода розпорядження, в котрому мовилося: *«...которые построились в Чугуевском уезде промеж речек Харькова и Лопины о городовом строение, и что вы по их челобитью в Чугуев к Григорию Спешневу писали, а велели ему городового места осмотреть и описать и на чертеж начертить и Черкас переписать...»*.

Справді, протягом 1654-55 років було зроблено перепис переселенців, і до нас дійшов опис 1655 р., в якому зазначено, що в Харкові на той час було 587 козаків. До опису потрапили лише чоловіки, що перебували на військовій службі, а їхні дружини, діти та інші родичі були проігноровані. Але припускаючи, що середня козацька родина складалася з 4-5 осіб, можна визначити, що 1654 року в урочище поміж річками Харків та Лопань прийшло одразу від двох до трьох тисяч поселенців.

Пізніше харківський воєвода Воїн Селіфонтов, призначений 1656 року, зауважував з цього приводу, що на Харківському городищі черкаси мешкали вже 1654 року, що їх було багато і все городище вони заселили і тоді ж проклали шлях до Тору (сучасного Слов'янська — І.С.). Залишаються лише нез'ясованими точна дата появи цієї партії переселенців та ім'я її проводаря, оскільки відомі нам документи XVII ст. не дають відповіді на ці питання. Дмитро Багалій, посилаючись на документи XVIII ст., як наприклад «Хроногеографическое описание Харькова 1767 года» чи «Описание Слободско-Украинских городов и местечек», висловив припущення, що першим осадчим, котрий привів переселенців на Харківське городище в урочище поміж річками Харків і Лопань, був таки Іван Каркач.

Згадані документи хоч і були складені

На світлині 1905 р. — Гостиний двір і Успенський собор (перша козацька церква в Харкові — закладена в XVII ст.).

більш ніж через 100 років після заснування Харкова, безпосередньо вказують на це: *«Сколько известно той город Харьков населен в средине прошедшего века призванными с заднепровских и малороссийских городов по привилегиям вольными людьми малороссийского народа для защищения границы от крымских татар набегов и первым осадчим был малороссиянин прозванием Иван Каркач».*

Однак не всі дослідники первісної історії Харкова були згодні з Д.Багалієм. Описи 1655 року отаманом харківських козаків називають Максима Тимофеєва, а потім Івана Кривошлика, що прийшов до Харкова 1655 року з новою партією переселенців у кількості 800 козаків.

Не підтверджують існування Івана Каркача іменні списки харківських козаків 1658 року та інші відомі нам документи XVII ст. Там ми зустрічаємо імена Степана, Якова та Григорія Каркачів, а також згадування про «Каркачівську пасіку», але ім'я Івана у цих списках відсутнє. Можливо, до моменту складення списків Іван Каркач вирушив за новими переселенцями чи пішов зі своїми прихильниками до інших місць, і тоді отаманом обрали Максима Тимофеєва — нам це не відомо. Хоча і добре відомо, що часта зміна козацьких отаманів вільним голосуванням була явищем досить поширеним у ті часи не лише в окремих партіях переселенців, а навіть у Запорізькій Січі. Ось чому версія про першого харківського осадчого й сьогодні залишається гіпотезою з великою мірою ймовірності. А харків'яни завжди з вдячністю будуть пам'ятати ім'я Івана Каркача як одного з засновників міста, хоч це підтверджують лише документи XVIII століття.

Іван САРАТОВ,
голова правління Харківської обласної організації ВСК.

ДОБРОЧИННІСТЬ

Президія правління ВСК та редакція журналу «Краєзнавство» («ЛУК») висловлюють щиру подяку Богодухівській міській раді народних депутатів за благодійну підтримку нашого часопису.

Обереги пам'яті

Пройшло все, одна слава зосталася...

«... У початку 1660 р. у Харкові вже був полковник, але хто був тоді Харківським полковником, не знаємо. Знаємо тільки, що у 1665 році, як побачимо далі, полковником у Харкові був уже Іван Сірко, Кошовий Війська Запорізького. Пробував Сірко у 1664-1665 р. і 1667 р., але сімейство його проживало біля Мерехви у сл.Артемівці, котру він сам оселив, і там було його сімейне гніздо, там його більш усього знали й цінували».

Д.І.Багалій. «Історія Слобідської України».

Життя славного кошового отамана війська Запорізького Івана Дмитровича Сірка було нерозривно пов'язане з Харковом, Слобідською Україною, козацькою слободою Мерефою. І недарма вже нинішні молоді хлопці-козаки (а серед них були й харків'яни, і мереф'яни) цілували козацьку шаблю на могилі Івана Сірка, присягаючи на вірність Україні під час свята козацької Слави в серпні 1990 року.

А як же на батьківщині цінують і вшановують пам'ять про славетного земляка? Вперше про Івана Сірка мені довелося почути в 5 класі від учителя історії В.Середи, який був одним з піонерів краєзнавства у Мерефі. Згодом пощастило прочитати рукописний «Нарис історії Мерефи» ще одного нашого земляка-краєзнавця В.Колодяжного. І знову — козацька бувальщина, Січ, Сірко, нелегкі походи, мушкети й шаблі, келих оковитої, спів сліпого кобзаря і дим люльки-носогрійки, вдихнувши який навряд чи хто не захворіє козаччиною назавжди...

На жаль, у ті роки люди вдихали дими з великих труб п'ятирічок і семирічок, а люльки-носогрійки лежали в землі, іржавіли шаблі-домахи, а про козаків-характерників ми взагалі забули.

Однак ще в березні 1978 року група небайдужих людей створила в Мерефі раду краєзнавчого музею. Одним із напрямів своєї роботи визначила збирання матеріалів про Сірка, порушення питання про відкриття пам'ятника йому в нашому місті. Ми домоглися того, що одну з нових вулиць Мерефи назвали іменем Івана Сірка, Мереф'янська міська рада прийняла рішення про спорудження йому пам'ятника. Це було ще 1980 р., але далі справа загальмувалася. У численних відповідях на мої ще більш численні листи і звернення до райвиконкому, Історичного музею, управління культури, в бесідах в обкомі тодішньої КПУ зазначалося: І.Сірко не такий вже й знаменитий герой, його особу неоднозначно оцінюють «там», і грошей немає, та ще й герої війни 1941-45 років не всі знайдені і вшановані, а ви тут з Сірком... Врешті-решт і пам'ятника В.Ленінові в Мерефі ще немає.

А я все писав і їздив. Язик і до Києва довів, до Ради Міністрів. Господарі ошатних кабінетів дивувалися, чому це я так вболіваю за Сірка, хіба він

мій родич? Звідусіль чувся недобрий шепіт про буржуазний націоналізм, а доброзичливці подружньому плескали по плечу: «Про тебе, Костю, погано думають у районі, кинь ти того Сірка, краще... одружись!».

Зрештою, познайомилися ми з нікопольським скульптором В.Шкондою. Він якраз виготовив погруддя кошового, яке встановили на могилі Сірка у травні 1980 р. (до 300-річчя від дня його смерті). З'ясувалося, що можна було б зробити ще одне таке погруддя і для Мерефи, але потрібні гроші...

Окрилений повернувся я додому — і знову за роботу. У Мерефі, Харкові, Запоріжжі не один день доводилося стояти з плакатом, збираючи гроші на пам'ятник. По карбованцю, по два, 10, по 30 копійок давали люди. Перший серйозний внесок зробив наш земляк, чернівецький професор-медик С.Закривидорога, якого вже немає з нами... І нарешті в квітні 1982 р. чавунне погруддя Івана Сірка, не без пригод, фактично на підставі усної домовленості, вдалося перевезти до Мерефи. Це коштувало понад 1500 крб. І чимало нервів. Гадалося, що ось-ось установимо його, буде в Мерефі перший пам'ятник земляку.

Але... погруддя залишалося у мене на подвір'ї довгі роки. Приходили до нього вклонитися школярі й дорослі, краєзнавці з різних куточків України, тільки не «работнікі культури» з Харкова. Побував тут і Юрій Мушкетик з групою письменників 1987 р., після чого він на прийомі в обкомі КПУ спробував пояснити деякі ази патріотизму, нелегкі і героїчні сторінки нашої історії. Крига почала скресати. І ось уже, як кажуть, в наші дні нинішній голова міськвиконкому В.Хихля погодився на встановлення погруддя в центрі міста.

Перелом якраз настав у 1987-88 роках, коли з'явилися енергійні публікації в журналі «Пам'ятки України», коли в справу втрутилися особисто голова Українського фонду культури Борис Олійник, академік Петро Тронько. В травні 1988 р. напередодні Шевченківських свят Харківський облвиконком змушений був прийняти рішення про встановлення в м.Мерефі пам'ятного знака кошовому отаману Запорізької Січі Івану Сірку. Тільки після цього де не взялася комісія з Харкова. Поважні спеціалісти оглянули погруддя і, недовго думаючи, підписали вирок: мовляв, твір малохудожній і невиразний, непрофесійна робота, є певні анатомічні вади, і взагалі недовговічний (чавун товщиною 6-7 см!).

Сказали, що рішення є, гроші є, і ми на скульптурній фабриці зробимо краще.

Справді, проект розробили, а згодом вже й три фігури Сірка на вибір мереф'янам привезли молоді автори (скульптор В.Семенюк, архітектор В.Єрьомін) на оглядини.

Хочу зазначити, що за кілька місяців перед тим випадок звів мене з відомим київським скульптором, художником, етнографом Іваном Макаровичем Гончаром. У його майстерні мою увагу привернула фігура козака, який сидів, засмаглий, вольовий, сильний, спершись на шаблю, спрямувавши свій погляд удалину. Ніби струмом вдарило. «Хто це?», — питаю. «Іван Сірко, відповідає митець. — Був я ще в 60-ті роки на його могилі, став навколішки і заприсягнув зробити пам'ятник на його батьківщині, у... Мерефі. Оце зробив. Звертався зі своїми пропозиціями до Харкова, в управління культури. Відмовили...».

Я був вражений скульптурою, бо зразу пізнав славетного Сірка, і розповіддю відомого всій Україні Івана Гончара, з яким щойно познайомився і який теж бився, як риба об лід, витворюючи моделі пам'ятників славних синів України, хоч лише одиниці з них були споруджені в Києві, Яготині, Переяславі...

Як же це... відмовилися від послуг самого Івана Гончара? А ми ж у Мерефі про все це й не знали...

Фотознімки тієї скульптури я виставив для огляду в бібліотеці, де вже стояли три «планові» моделі в оперетикових позах. І що ж ви думаєте? Сам собою відбувся конкурс. Більшість записів у книзі відгуків віддавали перевагу роботі І.Гончара. Такий же результат дало обговорення з мешканцями міста, представниками громадськості. Серйозне обговорення відбулося пізніше на засіданні худради в обласній спілці художників. Роботу харківських скульпторів, які не зуміли знайти ключів до образу кошового, відхилили. Ухвалили звернутися до І.Гончара з пропозицією виконати цю роботу й укласти угоду з київським комбінатом «Художник». Минув ще рік... Вибір місця, ескізний проект, зустрічі з авторами, узгодження, замовлення, планшети... При в'їзді в Мерефу з боку Харкова, на узвишші обіч автостради, яка веде на Запоріжжя, обрано місце для пам'ятника. Звідси відкривається чудова панорама Артемівки й Мерефи. А в ясний день здається, що видно й саму Запорізьку Січ, чути козацький гомін...

А ціни тим часом поповзли вгору. Не вистачало вже ні державних коштів, ні пожертв, зібраних через обласне відділення Українського фонду культури...

Різноманітних матеріалів про козацтво, про славетного Івана Сірка, чорнеток, документів, публікацій, які зібрано в моєму особистому архіві, вистачить, напевне, для написання цілого роману з інтригуючим записом у кінці чергового тому: «Далі буде».

З огляду на ситуацію, яка склалася, і під тиском громадськості, людей, які вже почали цікавитися, куди поділися зібрані К.Романовим гроші («Вроді ж непитущий...»), голова міськвиконкому Б.Хихля

вирішив встановити-таки погруддя, яке придбали за людські гроші, на центральному майдані міста з промовистою назвою «Майдан Перемоги».

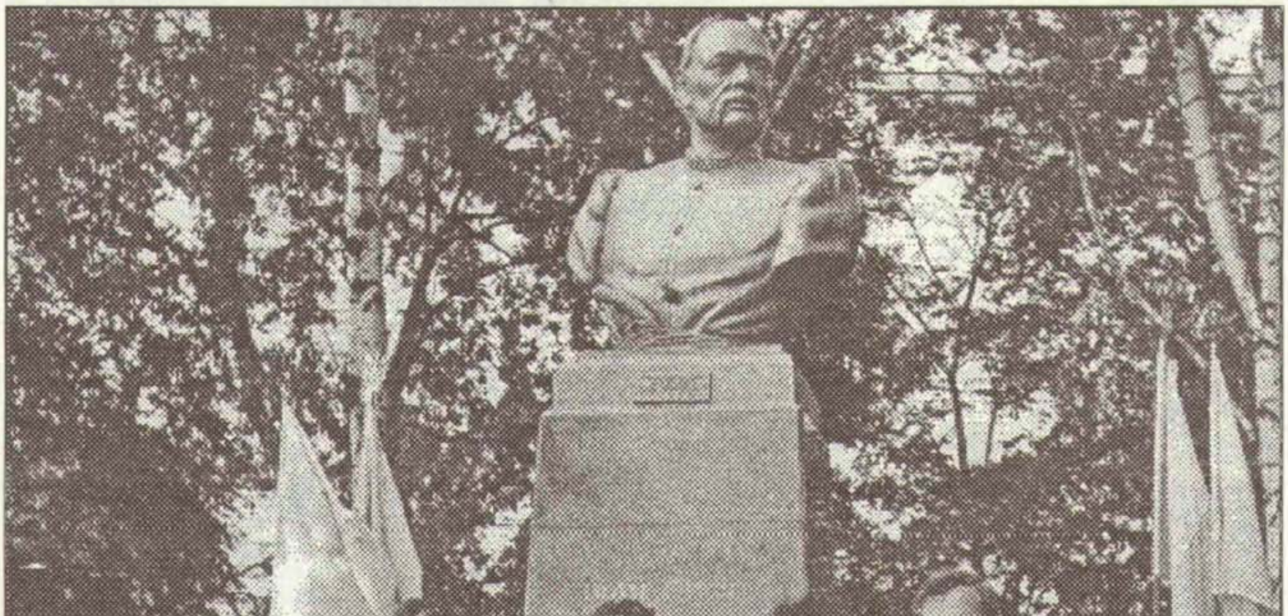
Ця подія відбулася прекрасного сонячного дня 30 травня 1993 року. Погруддя не відкривали, бо його вже давно знали, а лише перерізали синьо-жовту стрічку, яка в цей момент відділяла людське море від погруддя славного сина України. На свято приїхало обласне начальство, дніпропетровський професор Ю.Мицик, землю з могили легендарного отамана привіз краєзнавець із села Капулівки, що на Нікопольщині, Л.Бурда. На жаль, не дожили до цього дня скульптор, автор погруддя В.Шконда та письменник, автор трилогії «Засвіти» А.Химко.

Відкриття пам'ятника Іванові Сірку стало ніби 56-ю перемогою кошового (попередні 55, як відомо, він здобув за життя), перемогою над нашим рабством, яничарством, малоросійством. У цю хвилину я дуже гостро відчув, що за 15 років все-таки став трохи українцем.

Глибокого епічного й патріотичного настрою святові додав кобзар В.Лобас, який ніби з далекого XVII століття доніс до нас думу про козацьку бувальщину. Освятив погруддя священик УАПЦ отець Ігор. А ще був концерт, свій вишкіл показали вояки з Національної гвардії. Гриміли козацькі гармати, Мерефою походжали козаки в шароварах, широких, як Чорне море. Вдихаючи пороховий дим, який, здається, вкрив усе місто, я знов і знов думкою повертався до роботи Івана Гончара. Сьогодні немає вже й цього видатного Українця, духовного батька сучасного козацтва, а Сірко з його майстерні пильно вдивляється в наші душі. Переконаний, що рано чи пізно постане на Слобожанщині й Гончарова постать непереможного козака-отамана.

Кость РОМАНОВ,
краєзнавець.

м.Мерефа.

Під час відкриття пам'ятника Івану Сіркові в Мерефі 30 травня 1993 року. На світлині: другий ліворуч — професор Дніпропетровського університету доктор історичних наук Юрій Мицик, у центрі — голова Харківського обласного осередку Всеукраїнської спілки краєзнавців Іван Саратов та завідувачка відділу культури Мереф'янського райвиконкому Раїса Угненко, другий праворуч — краєзнавець із м.Мерефи Костянтин Романов.

Книжкова полиця

Творчий доробок краєзнавців Харківщини

Атлас Харківської області — Київ: Укргеодезкартографія, 1993, 46 с.

Бабаї: Збірник архівних документів і матеріалів / Головний ред. Б.Мигаль; Упорядники: Л.Михасенко та ін.; — Харків: СП «Фоліо», 1993. — 62 с. — (Краю мій, Слобожанщино!).

Бєляєв М., Чернігова Н. Наш край — Богодухівщина. — Х.: РВП «Оригінал», 1993. — 144 с.

Білоус В. Красен край наш Краснокутщина: Історико-краєзнавчий нарис. — Краснокутськ, 1995. — 78с.

Валки: Зб. архівних документів і матеріалів / Упорядники: В.Резнікова, В.Панкратьєва, В.Швець. — Х.: Філія «Експрес» СП «ІНАРТ», 1992. — 48 с. — (Старовинні міста Харківщини).

Губський П. Старий Мерчик: З історії рідного краю та меблевої фабрики. — Х.: РВП «Оригінал», 1992. — 52с.

Змиев: Сб. документов и материалов / Ред.А.Эпштейн; Сост. В,Резникова и др.; — Х., 1992. — 39 с. — (Старинные города Харьковщины).

Ізюм: Зб. архівних документів і матеріалів / Головний ред. А.Епштейн; Упоряд.: Л.Момот та ін. — Х.: «Фоліо», 1994. — 104 с. — (Старовинні міста Харківщини).

Краснокутськ: Зб. архівних документів і матеріалів / Головний ред. А.Епштейн; Упоряд.: Л.Михасенко та ін. — Х.: «Фоліо», 1994. — 96 с. — (Старовинні міста Харківщини)).

Кроль Ю., Зайцев Б., Куделко С., Посохов С. Московский район, г.Харьков: История и современность. — Х.: «Прапор», 1994. — 192 с.

Куп'янськ: Зб. архівних документів і матеріалів / Упоряд.: Л.Момот, Т.Чернявська та ін. — Х.: «Фоліо», 1994. — 96 с. — (Старовинні міста Харківщини).

Ломакин В. Город Пивденное: Ист. сведения. — Х., 1993. — 243 с.

Мерефа: Зб. архівних документів і матеріалів Ч.І. / Головний ред. Б.Мигаль; Упоряд.: Л.Михасенко, В.Пікіна та ін. — Х.: «Фоліо», 1995. — 100 с. — (Краю мій, Слобожанщино!).

Рідний край: Навчальний посібник з народознавства (Академія педагогічних наук України, Харківський держ. педагогічний університет ім. Г.Сковороди) за ред. І.Прокопенка. — Х.: «Основа», 1993. — 582 с.

Слобідська Україна: Короткий історико-краєзнавчий довідник/ Автори-упорядники: Б.Зайцев, С.Куделко, В.Міхеєв, С.Посохов. — Київ: «Будівельник», 1994. — 80 с.

Топонімічний словник Харківщини / Автори-упорядники: А.Перепеча., А.Ярещенко. — Х., 1991. — 117 с.

Харківський район: Зб. архівних документів і матеріалів / Головний ред. Б.Мигаль; Упоряд.: Л.Михасенко та ін. Х.: «Фоліо», 1994. — 92 с.; Частина друга, 1995. — 142 с. — (Краю мій, Слобожанщино!).

Харьковская область / Авторы: А.Голиков, А.Сидоренко и др. — Х.: РИП «Оригинал», 1993. — 128 с.

Чугуїв: Зб. архівних документів і матеріалів / Головний ред. А.Епштейн; Упоряд.: Л.Момот та ін. — Х.: «Фоліо», 1993, — 68 с. — (Старовинні міста Харківщини).

Бібліографічні покажчики та каталоги Харківської державної наукової бібліотеки ім.В.Короленка

Історія Слобідської України / Упоряд.: Г.Єрофеєва, В.Ярошик. — Х,. 1993. — 244 с.

Народні художні промисли України / Упоряд. Б.Черниш. — Х., 1994. — 104 с.

Реабілітовані книги у фондах ХДНБ ім.В.Короленка / Упоряд.: Т.Сосновська, Н.Полянська. — Х., 1993-1994. Вип.1 — 149 с., Вип.2 — 182 с. Вип.3 — 216 с.

Український письменник М.Йогансен (1885-1937) / Упоряд.: Т.Гологорська, В.Ярошик. — Х., 1992. — 45 с. — (Повернені імена).

Український письменник М.Куліш (1892-1937) / Упоряд.: Т.Шерстюк. — Х., 1993. — 67 с. (Повернені імена).

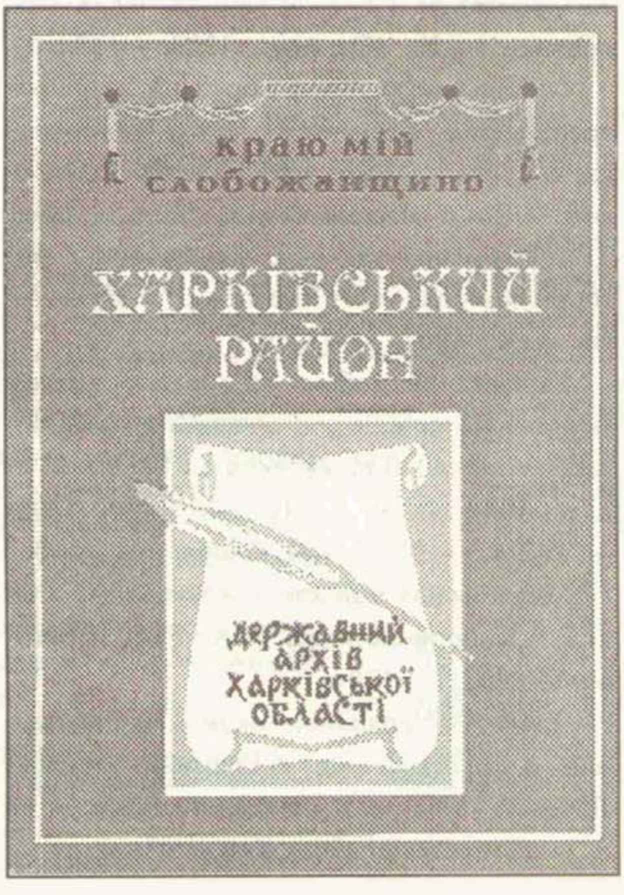
Український письменник М.Хвильовий (1893-1938) / Упоряд.: Т.Гологорська. — Х., 1993. — 54 с. — (Повернені імена).

Український письменник В.Чечвянський (1888-1937) / Упоряд. Т.Шерстюк. — Х., 1994. — 46с. — (Повернені імена).

Український художник І.Падалка (1894-1937) / Упоряд.: В.Ярошик, І.Городинець. — Х., 1992. — 59 с. — (Повернені імена).

Харьков и губерния на страницах газеты «Харьковские губернские ведомости» 1838-1917 гг. / Составители: А.Ерофеева, Т.Шерстюк, В.Ярошик, Т.Гологорська, Н.Манова, — Х., 1993-1994. Вып.1 — 123 с., Вып.2 — 146 с., Вып.3 — 203 с.

Г.Хоткевич (1877-1938) / Упоряд.: Г.Єрофеєва, Т.Бахмет. — 1994. — 93 с. — (Повернені імена).

Нагороди подвижникам краєзнавчого руху

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про нагородження Почесною відзнакою Президента України

За визначний внесок у розвиток історико-краєзнавчих досліджень, популяризацію історичної спадщини українського народу ПОСТАНОВЛЯЮ:

Нагородити Почесною відзнакою Президента України завідуючого відділом Інституту історії НАН України, доктора історичних наук, академіка НАН України ТРОНЬКА Петра Тимофійовича.

Президент України
Л.КУЧМА

м.Київ
11 липня 1995 р.
№605

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про присвоєння почесного звання «Заслужений працівник культури України»

За вагомий особистий внесок у розвиток краєзнавства присвоїти почесне звання «ЗАСЛУЖЕНИЙ ПРАЦІВНИК КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ»

ЄВСЕЛЕВСЬКОМУ Льву Ісаковичу — професорові Кременчуцької філії Харківського державного політехнічного університету, доктору історичних наук

КУДЕЛКУ Сергію Михайловичу — доцентові Харківського державного унніверситету

САРАТОВУ Івану Юхимовичу — деканові Харківської державної академії міського господарства

РАНЮКУ Юрію Миколайовичу — начальникові лабораторії Харківського фізико-технічного інституту, доктору фізико-математичних наук

РЕЗНІКОВІЙ Вікторії Вікторівні — директорові державного архіву Харківської області

ТАРАНУ Василю Михайловичу — завідуючому відділом культури Богодухівської районної державної адміністрації Харківської області

ЯРОШИК Валентині Олександрівні — завідуючій відділом Харківської наукової бібліотеки імені В.Г.Короленка

Президент України
Л.КУЧМА

м.Київ
13 вересня 1995 року

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про нагородження відзнакою Президента України «Орден Богдана Хмельницького»

За активну участь у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр., значний особистий внесок у дослідження і популяризацію історико-військової і культурної спадщини українського народу ПОСТАНОВЛЯЮ:

Нагородити відзнакою Президента України «Орден Богдана Хмельницького» III ступеня директора Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника СІКОРСЬКОГО Михайла Івановича.

Президент України
Л.КУЧМА

м.Київ
23 вересня 1995 року
№865

Всеукраїнська спілка краєзнавців: хроніка 1994-95 рр.

1994

11 січня здано до складання хрестоматію *«Подільські криниці»* (упорядник Анатолій Подолинний), що знайомить з доробком найбільш визначних фольклористів, етнографів, письменників, які народилися на Вінниччині або пов'язані з цим краєм життям і творчістю. Книга побачила світ у вінницькому видавництві «Континент-ПРИМ» накладом 10 тисяч примірників.

9 березня підписано до друку монографію члена правління ВСК Олексія Нестулі (м.Полтава) *«Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії)»*. Наклад 2000 прим.

11 квітня підписано до друку монографію членів правління ВСК І.Винокура та П.Горішнього *«Бакота. Столиця давньоруського Пониззя»*. Видання здійснене Центром поділлєзнавства у м.Кам'янці-Подільському Хмельницької обл.

12 травня у м.Слов'янську Донецької обл. відбулася науково-практична конференція *«Краєзнавство в системі народної освіти: проблеми, пошуки, перспективи»*, яку провели ВСК та Слов'янський державний педінститут. На пленарному засіданні було оголошено доповіді: *«Краєзнавча робота як важлива соціально-педагогічна проблема»* (В.Романько), *«Сучасний стан краєзнавчої роботи в Україні»* (А.Ситник), *«Проблеми уроків літератури рідного краю»* (В.Оліфіренко), *«Активізувати роботу юних краєзнавців»* (І.Овчаренко).

16-18 травня у м.Черкасах відбулися Четверті Всеукраїнські історичні читання *«Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку»*. Збірник матеріалів під такою назвою видано Інститутом історії України НАНУ та Черкаським державним педінститутом на пошану члена-кореспондента НАНУ, члена Президії правління ВСК Федора Шевченка з нагоди 80-річчя відомого українського вченого.

1 червня підписано до друку книгу нарисів члена ВСК Миколи Чабана *«Січеслав у серці»* (Дніпропетровськ, ВПОП «Дніпро», наклад 1000 прим.), в якій ідеться про долю українських письменників Подніпров'я — представників «розстріляного Відродження».

11 липня підписано до друку перший том історичного нарису «Жовківщина» (відповідальний редактор Микола Литвин), що знайомить з праісторією Розточчя, життям і побутом Жовківського замку та Крехівського монастиря, невідомими сторінками польсько-української війни 1918-1919 рр. та звитягою УПА в північних околицях Львова.

2 серпня підписано до друку посібник для учнів середніх навчальних закладів і студентів-педагогічних вузів *«Література рідного краю»* (Донецьк, 1995, наклад 5 тис. прим.), складений головою Слов'янського міськрайонного осередку ВСК Валерієм Романьком.

2-4 вересня у м.Києві відбулася Міжнародна науково-практична конференція з нагоди 25-річчя Музею народної архітектури та побуту України *«Діяльність музеїв просто неба у збереженні культурної спадщини та відродженні духовності народу»*. Її провели Міністерство культури, НАНУ, ВСК, Український фонд культури і музей-ювіляр. З доповіддю про історію створення державного музею народної архітектури та побуту України виступив один з ініціаторів будівництва цього унікального музейного закладу, голова правління ВСК, академік Петро Тронько.

15 вересня у день 190-річчя українського історика, філолога, природознавця Михайла Максимовича у Черкасах відбулися читання, присвячені популяризації наукової спадщини видатного вченого-дослідника скарбів рідного краю. Їх провели правління обласної організації ВСК, обласний осередок Спілки письменників України і Черкаський педінститут, які ініціювали встановлення обласної краєзнавчо-літературної премії, названої ім'ям уславленого земляка.

20-22 вересня у м.Косові на Івано-Франківщині відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція *«Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму»*. Серед її організаторів були Український інститут туризму, АТ «Укрпрофтур», Інститут історії України НАНУ та ВСК.

15-16 листопада Міністерство культури України, управління культури Черкаського облвиконкому та ВСК провели у м.Черкасах Всеукраїнську конференцію музейних працівників *«Богдан Хмельницький — гетьман України»*, присвячену 400-річчю від дня народження видатного державного, політичного і військового діяча.

1 грудня у м.Києві відбулася наукова конференція *«Бібліотеки в розвитку історичної науки в Україні»*, присвячена 55-річчю Державної історичної бібліотеки України. Її організували Інститут підвищення кваліфікації працівників культури, інститути НАНУ: історії України, української археографії, а також Український фонд культури та ВСК.

5 грудня підписано до друку посібник для вчителів та учнів Житомирщини *«Рідний край»* (автор — член правління ВСК Микола Кострица). Видання здійснене Житомирським науково-краєзнавчим товариством дослідників Волині, облас-

ним інститутом удосконалення вчителів та обласним осередком СЖУ. Наклад 10 тис. прим.

21 грудня виповнилося 75 років Прилуцькому краєзнавчому музеєві (Чернігівщина). З 1992 року цей культурно-просвітницький заклад разом з місцевим краєзнавчим товариством імені Василя Маслова видає щомісячну газету «Скарбниця».

1995

23 січня в Донецьку підписано до друку перше число історико-краєзнавчого альманаху *«Рідний край»* — додатку до обласної масової газети «Донеччина». Ця газета, крім того, щомісяця вміщує краєзнавчі матеріали на тематичній сторінці.

1 лютого підписано до друку другий випуск збірника *«Хранители памяти: краеведы Донетчины»*. Наклад 2000 прим.

10 лютого підписано до друку монографію голови Дунаєвецького районного осередку ВСК (Хмельницька обл.), кандидата історичних наук Віктора Прокопчука *«Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність»*. Видання здійснене відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ і ВСК. Наклад 4000 прим.

22 березня у м.Рівному зареєстроване нове друковане видання — краєзнавчий альманах *«Волинські дзвони»*, перший випуск якого побачив світ клопотом Рівненського державного інституту культури та видавничої фірми «Ліста».

25 квітня підписано до друку збірник наукових праць академіка П.Т.Тронька *«Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи»*. Основну увагу в книзі, виданій Інститутом історії НАНУ і ВСК, приділено питанням збереження історико-культурної спадщини українського народу, увічнення його багатовікових традицій, становлення наукових і громадських форм дослідження рідного краю.

25-28 квітня Міністерство освіти України, Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді та ВСК провели в Києві Всеукраїнську краєзнавчу конференцію *«Свята спадщина»*.

23 травня підписано до друку книжку членів правління ВСК М.Костриці та Г.Мокрицького *«У просторі і часі. Видатні постаті Житомирщини»*. Цим виданням започатковано серію книг під загальною назвою «Краєзнавча бібліотека».

25-26 травня у м.Києві відбулася установча конференція Ліги історичних міст України. Її Президентом обрано главу Київської міської державної адміністрації Леоніда Косаківського, віцепрезидентами — Галину Артюх, Петра Толочка та Петра Тронька.

5 вересня в Інституті історії України НАНУ відбулося урочисте засідання вченої ради, присвячене 80-річчю від дня народження академіка НАНУ, голови правління ВСК Петра Тронька (нар. 12 липня 1915 р. у с.Забродах, н ні Богодухівського району на Харківщині). Президія правління ВСК направила ювілярові вітальну адресу.

14 вересня в Інституті географії НАНУ відбулося урочисте засідання вченої ради, присвячене 75-річчю від дня народження члена-кореспондента НАНУ, одного з фундаторів Українського географічного товариства, члена Президії правління ВСК Олександра Маринича (нар. 4 вересня 1920 р. на Кіровоградщині). Президія правління ВСК направила ювілярові вітальну адресу.

13-16 вересня у Новограді-Волинському (кол.Звягелі), що на Житомирщині, відбулася наукова краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю заснування міста.

28-30 вересня з нагоди 450-річчя міста у Володарську-Волинському (Житомирська обл.) відбулася наукова краєзнавча конференція *«Горошківщина крізь призму століть»*. Її провели виконком районної ради народних депутатів, Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині та обласний інститут удосконалення вчителів.

3-4 жовтня у м.Черкасах відбулася VII Всеукраїнська наукова конференція *«Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»*. Її організували Інститут історії України НАНУ, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», виконком Черкаської обласної ради, ВСК, Міністерство культури України, Міністерство освіти України, Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України, Український фонд культури, УТОПІК, Черкаський державний педагогічний інститут.

На пленарному засіданні було заслухано доповіді голови Черкаської обласної державної адміністрації В.Цибенка *«Черкащина на історичній карті України»*, академіка НАНУ В.Смолія *«Богдан Хмельницький — полководець, видатний державний діяч»*, завідувача відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України, академіка НАНУ, голови правління ВСК П.Тронька *«70-річчя Українського комітету краєзнавства і завдання дальшого розвитку досліджень з історії рідного краю»*, завідувача відділу Інституту історії України, доктора історичних наук М.Коваля *«Україна у Великій Вітчизняній та другій світовій війнах»*, завідувача відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАНУ, доктора історичних наук В.Горбика *«Проблеми збереження історико-культурної спадщини сучасної України»*, завідувача кафедри історії України Черкаського державного педінституту А.Чабана *«Проблеми історії Середнього Подніпров'я (з найдавніших часів до середини XVII ст.)»*.

Під час конференції працювали тематичні секції *«Проблеми розвитку історичного краєзнавства»*, *«Методика регіональних історичних досліджень»*, *«Регіональні проблеми історії України»*, *«Проблеми збереження історико-культурної спадщини»*, *«Історичне краєзнавство на Черкащині»*.

Учасники конференції ознайомилися з пам'ятками історії та культури й музеями обласного центру, відвідали меморіальні місця Чигирина й Суботова, які увічнюють пам'ять гетьмана України Богдана Хмельницького.

21 жовтня в Літературному музеї України відкрито виставу *«Одеські українські видання 1868-1943 рр.»*. Її експозицію підготував почесний член ВСК та одеського товариства колекціонерів Тарас Максим'юк.

22 жовтня в Українському домі в Києві відбувся урочистий вечір, присвячений 60-річчю від дня народження голови правління УФК, члена правління ВСК, народного депутата України, поета-академіка Бориса Олійника (народився у с.Зачепилівці на Полтавщині). Президія правління ВСК направила ювілярові вітальну адресу.

28 жовтня громадськість Золотоніського району, що на Черкащині, урочисто відзначила 75-річчя від дня народження свого земляка — педагога, члена правління і почесного члена ВСК, засновника Золотоніського краєзнавчого музею і місцевого осередку ВСК, фундатора демократичних об'єднань у районі, лауреата премій ім. В.Антоновича та М.Максимовича Михайла Пономаренка. Президія правління ВСК направила ювілярові привітання.

9-11 листопада в Дніпропетровську відбулася Міжнародна наукова конференція *«Регіональне та загальне в історії»*, присвячена 140-річчю від дня народження академіка Дмитра Яворницького й 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. Перед початком конференції було урочисто відкрито пам'ятник невтомному дослідникові українського козацтва.

14-16 грудня в Херсоні та Цюрупінську (кол. Олешках) Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України, ВСК та Херсонська обласна держадміністрація провели конференцію, присвячену 110-річчю від дня народження українського художника та пам'яткоохоронця Юхима Михайліва, репресованого у 30-х роках тоталітарним режимом.

Примітка. Хроніку складено на підставі офіційної інформації та друкованих видань, що надійшли до правління ВСК або редакції журналу «Краєзнавство» з місцевих осередків.

✧ ✧ ✧

Президія правління Всеукраїнської спілки краєзнавців протягом 1994-95 рр. за значний внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини та природних скарбів України присвоїла звання *«Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців»* Петрові **Арсеничу** (Івано-Франківськ), Валентині **Врублевській** (Київ), Галині **Гуриній** (Харків), Марії **Дмитрієнко** (Київ), Іванові **Дуднику** (Київщина), Костянтинові **Дудченку** — посмертно (Лебедин Сумської обл.), Михайлові **Іщенку** (Канів Черкаської обл.), Ювеналієві **Калачову** — посмертно, Галині **Каширіній**, Миколі **Коржу**, Олександрові **Лейбфрейду**, Опанасові **Луньову**, Валерієві **Мещерякову**, Володимирові **Міхеєву** (усі — Харківщина), Олександрові **Найді** (Чигирин Черкаської обл.), Борисові **Олійнику** (Київ), Сергієві **Посохову** (Харків), Вікторові **Прокопчуку** (Дунаївці Хмельницької обл.), Олені **Радковій** (Харків), Надії **Самуляк**, Лесеві **Силину** та Євгенові **Скляренку** (Київ), Вікторові **Собченку** (Черкаси), Тетяні **Тихомировій** (Харків), Петрові **Троньку** (Київ), Тетяні **Шерстюк** (Харків), Світлані **Щербань** (Київ).

ВІДОЗВА

Зібравшись у місті Харкові на урочистий пленум, присвячений 70-річчю Українського комітету краєзнавства, ми звертаємося до всіх учасників краєзнавчого руху, до кожного, хто закоханий у свій рідний край, хто віддає свої сили, знання, енергію розбудові Української держави.

Нелегким, сповненим щедрих здобутків і трагічних сторінок, був шлях українського краєзнавства. У своєрідних літописах-свідоцтвах споконвіку віддзеркалювалася і героїчна, і драматична історія українського народу, зберігалися його національна пам' ять і духовність, мораль і звичаї, мова і культура. Саме тому рух краєзнавців всіляко придушувався імперіями, у складі яких протягом століть перебували пошматовані українські землі. Їх можновладці завжди вбачали у благородній діяльності дослідників рідного краю спротив визискувачам, свідчення незнищенності національної свідомості, всенародної жаги до соборності України.

Зоряним часом українського краєзнавства справедливо називають 20-ті роки нинішнього століття, коли на хвилі національного піднесення вдалося органічно поєднати наукові та громадські форми ведення досліджень, провести 1925 року в Харкові Першу Всеукраїнську краєзнавчу конференцію, яка утворила державний централізований орган . Український комітет краєзнавства, серед фундаторів і активістів котрого були відомі діячі української науки та культури Дмитро Багалій, Дмитро Яворницький, Володимир Геринович, Михайло Криворотченко, Борис Пилипенко, Степан Рудницький, Микола Шарлемань, Матвій Яворський, Олександр Яната... 1927 року побачило світ перше число журналу «Краєзнавство». Та з початку 30-х років краєзнавчий рух став поступово згортатися. Демократичне за своїм характером краєзнавство вже не вписувалося до пануючої системи монопольного права на істину.

Звинувачений у націоналізмі, ідеалізації патріархальщини, зв' язку з надуманими контрреволюційними організаціями рух дослідників рідного краю було розгромлено, а найактивніші діячі Українського комітету краєзнавства і його місцевих осередків стали безвинними жертвами тоталітарного режиму.

Ми, сучасники і будівничі суверенної демократичної України, складаємо сьогодні глибоку шану і вдячність усім славним синам і дочкам нашого народу, які упродовж попередніх століть і десятиліть утверджували своєю подвижницькою науковою і просвітницькою працею ідею самовизначення української нації, пронесли крізь віки, передаючи з покоління у покоління, палку і нетлінну любов до рідної землі.

Поступове відродження творчих краєзнавчих осередків розпочалося у повоєнний час. Важливим етапом у розвитку краєзнавчого руху стало видання за участю тисяч подвижників багатотомної «Історії міст і сіл України», яка ознаменувала новий напрям у вітчизняній історіографії. А на початку 90-х років за ініціативою широкої громадськості було відроджено як творчу благодійну громадську організацію Всеукраїнську спілку краєзнавців, відновлено випуск журналу «Краєзнавство».

У знаменний час, коли Україна стала незалежною державою, коли її високий авторитет визнано у світі, краєзнавство, безперечно, має бути піднесене на рівень загальнодержавної справи.

У теплому привітанні нашому пленуму президент України Леонід Кучма відзначив: «Завдання розбудови української держави істотно посилюють роль і значення Спілки краєзнавців у формуванні національної самосвідомості, відродженні духовності та історичної пам' яті українського народу, збереження та популяризації безцінних скарбів матеріальної і духовної культури, розвитку музейництва і туристсько-екскурсійної роботи. Сьогодні нам вкрай необхідно займатися відновленням історичної пам' яті через вивчення минувшини кожного куточка рідної землі, створення вичерпних літописів усіх регі-

онів, великих і маленьких населених пунктів, висвітлення маловідомих сторінок, пов'язаних з героїчною історією нашого народу, створення Книг Пам'яті земляків, які загинули під час Великої Вітчизняної війни».

Усвідомлюючи важливість розвитку краєзнавства у сучасному процесі державотворення, у період підготовки до II з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців, ми закликаємо активістів Спілки створювати краєзнавчі осередки в школах, ліцеях, гімназіях, училищах, вищих навчальних закладах, у міських і сільських трудових колективах, в усіх населених пунктах. Адже любов до рідної землі, глибоке знання її історії, культурних надбань, природних ресурсів . патріотичний обов'язок усіх громадян нової України незалежно від політичних і релігійних поглядів, національної приналежності, бо Україна . це рідний дім для кожного, хто мешкає, працює, виховує своїх дітей на українській землі. Краєзнавство безумовно має стати основою науково-пізнавальної, просвітницької і виховної роботи серед широких верств населення і, насамперед, підростаючого покоління. Краєзнавчі дослідження покликані висвітлювати виключно з позицій історичної правди промовисті вияви слави і звитяги кращих синів і дочок нашого народу . і на ранніх етапах його формування, і за часів козаччини, і в період визвольних змагань початку цього століття, і у грізні роки боротьби з коричневою чумою людства . фашизмом, і на тернистому шляху до проголошення незалежності України. Вся цінна, морально і духовно стійка спадщина, залишена нашими попередниками, заслуговує на грунтовне вивчення, дбайливе збереження, раціональне використання у повсякденному житті та подальше заповідання прийдешнім поколінням.

У своїй діяльності, в розгортанні краєзнавчого руху ми розраховуємо на плідне співробітництво з Міністерством культури, Міністерством освіти, іншими відомствами, науковими установами, радами народних депутатів, органами місцевого самоврядування, політичними партіями і громадськими формуваннями, засобами масової інформації, музеями, архівами, бібліотеками, туристсько-екскурсійними організаціями. Сьогодні, незважаючи на певні економічні негаразди, було б виправдано відродити з метою науково-методичного координування спільних дій усіх інституцій, зацікавлених в активізації та розвиткові масового руху дослідників і літописців історико-культурних і природних скарбів рідної землі державний заклад, який успадкував би багатющий досвід діяльності Українського комітету краєзнавства.

Ми переконані, що саме відновлення дійового державного органу сприяння роботі за покликом серця багаточисельного загалу подвижників краєзнавства, практична підтримка творчої Спілки краєзнавців та журналу «Краєзнавство» гідно слугувало б великій справі розбудови нової незалежної Української держави, засвідчило б щирість нашої вдячної пам'яті та глибокої поваги до фундаторів і діячів Українського комітету краєзнавства, які поклали власні життя на вівтар волі і щастя рідного народу.

Слава Україні!

Учасники урочистого пленуму, присвяченого 70-річчю
Українського комітету краєзнавства.

м.Харків,
28 червня 1995 року.

ОГЛАВ

Всеукраїнська спілка краєзнавців
Редакція журналу «Краєзнавство» («ЛУК»)

Головний редактор П.Т.ТРОНЬКО,
заступник головного редактора Г.Т.ГАЙОВИЙ,
відповідальний секретар А.А.СИТНИК.

Адреса редакції – **м.Київ-21, вул.Липська, 16, к. 205, тел. 293-89-68.**

Рукописи не рецензуються. За зміст статей, наукову достовірність і точність інформації відповідають автори. Редакція може й не поділяти їхніх точок зору, але залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. При надсиланні їх просимо чітко писати повне ім´я та прізвище, свою адресу і, якщо можна, телефон.
При передруку посилання на ЛУК обов´язкове.

Слайди на обкладинці Івана Пашкова (м. Харків).

Підписано до друку 5/XII – 1995 р. Папір офсетний. Формат 60х84/8. Ум.-друк. арк. 11,2. Наклад 3600 пр. Зам. 5-1601.

Віддруковано з позитивів замовника на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3.